Слободан Ч. Антонић[1]
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

32:929 Марковић С.
321.7(494)"18"
Прегледни научни рад
Примљен 17/10/2025
Прихваћен 13/11/2025
doi: 10.5937/socpreg59-62236

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ШВАЈЦАРСКА ДЕМОКРАТИЈА[2]

Сажетак: Светозар Марковић (1846–1875) у Швајцарској је живео 1869–1870. и за то време упознао швајцарски систем непосредне демократије, поготово у кантону Цирих. И у Србији је постојала снажна традиција општинске самоуправе, која је почивала на општинским зборовима, као облику непосредне демократије. Марковић је желео да по швајцарском моделу реформише Србију у савез самоуправних срезова. У другом кораку, према Марковићевој замисли, срезови и сама асоцијација постепено би почели да попримају социјалистички карактер. После Париске комуне (1871), када је и Маркс прихватио идеју комунализма, а посебно када се сагласио с идејом „руског" пута у социјализам – с ослонцем на традиционалну сеоску општину – становишта Марковића и Маркса су се потпуно приближила. Стога се и Марковић сасвим слободно може сврстати у марксисте. Али, пошто је изричито био за демократски пут у социјализам (у фази два), Марковића можемо оценити као марксисту-демократу.

Кључне речи: комунализам, непосредна демократија, марксизам, руско народњаштво, различити путеви у социјализам

Светозара Марковића (1846–1875) следбеници су, неко време по његовој смрти, сматрали готово за свеца. На Велики четвртак 1866. Марковић је морао да извади зуб. Узео га је Павле (Паја) Михаиловић (1845–1915), па га је пажљиво чувао све док и сам није осетио да му се ближи последњи час. Онда позва Драгишу Лапчевића (1867–1939) и њему предаде Светозарев зуб „на даље чување" (Lapčević, 1922, str. 88).

[1] santonic@f.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0002-5693-9952

[2] Чланак је написан као део рада на пројекту „Историја српске социологије" Одељења друштвених наука Матице српске, који финансирају Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије и Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине.

Лапчевић је умро уочи рата, који је опустошио Србију, те се вероватно и овај зуб изгубио. За моју генерацију пак, а ја сам гимназију уписао 1974. године, Марковић је већ био један од симбола поретка, који смо доживљавали као изразито бирократизован и бескрајно досадан. Марковића су нам, наравно, помињали у гимназији и на факултету, али га заправо нико од нас није читао. А када је, крајем осамдесетих, коначно „дозвољен" Слободан Јовановић (1869–1958), па када смо видели шта он пише о Светозару Марковићу – рецимо: „у његовим списима тешко ће се наћи једна идеја која није добијена читањем већ самосталним размишљањем и опажањем" (Jovanović, [1903] 1932, str. 252) – све наше предрасуде о Светозару до краја су се учврстиле.

Међутим, добре књиге увек нађу пут. Мени је до руку, у некој књижари, допало фототипско издање Марковићеве *Србије на истоку* (1872), које је штампала нишка Градина о стогодишњицу првог издања те књиге. Цена је била багателна, а одмах ми се свидео архаични језик и слог, те сам узео примерак. Завршавао сам тада магистарски рад и уопште нисам намеравао да читам Марковића, али кад сам почео, једноставно нисам могао да се зауставим. Заиста, та књига „вршила је магични утицај на све оне који су с њом у дотицају" (Spasić, 1997, str. 255), и ја сам је одмах лично поставио у сам врх омиљене социолошке литературе.

Светозара сам, доцније, још пажљивије и систематичније читао, док сам писао одреднице за нашу колективну монографију о Србији 1903–1914. (Antonić, 2015a; 2015b). Од тада, кад год говорим својим студентима да је постојало доба када су и талентовани двадесетогодишњаци умели да напишу врхунска дела – јер нису губили време гледајући по интернету којештарије и играјући игрице – поред чудесне *Модерне Германије* (1912), коју је Мирко Косић (1892–1956) написао са само 20 лета, обавезно поменем и величанствену *Србију на истоку*, коју је Марковић објавио када је имао свега 26 година.

Ових 150 година од смрти Светозара Марковића одлична је прилика да и моја генерација каже понешто о њему, јер – како је добро примећено – „свака генерација српских интелектуалаца није могла а да не искаже своје ставове о његовим идејама" (Milić, 1985, str. 31) и „свака генерација осећала је потребу за поновним, својим тумачењем Светозара Марковића" (Perović, 1985, str. 9).

Па да видимо колико је Марковић за данашњу српску социологију жив мислилац.

СВЕТОЗАР У ШВАЈЦАРСКОЈ

Када се говори о утицајима под којима се Марковић формирао, обично се каже да су то: од мислилаца Чернишевски (Н. Г. Чернышевский, 1828–1889) и Маркс (Karl Marx, 1818–1883), а од историјских дешавања Париска комуна (1871) и вишеетапна Српска револуција (1804–1833). Међутим, постоји један слој Светозаревог интелектуалног искуства који је веома важан за његово коначно политичко становиште, а који није довољно истакнут. То је швајцарски систем непосредне демократије који је Марковић упознао током боравка у тој земљи (1869–1870).

Право је чудо колико је тај слој његовог формативног искуства занемарен у нашој литератури. Рецимо, када Латинка Перовић (1933–2022), у својој акрибичној књизи о овом мислиоцу, разматра „шта је боравак у Швајцарској значио за развој идеја Светозара Марковића" (Perović, 1985, str. 183), она извештава искључиво о

његовом раду у Првој интернационали и о идеолошким размирицама с Бакуњином (Perović, 1985, str. 178–191). И други аутори спомињу Швајцарску тек као место где је Марковић „почео темељније студирање марксизма“ (Pisarek, 1974, str. 30; слично и Vuletić, 1964a, str. 44; Slović, 1977, str. 10), односно где „под утицајем марксистичке лектире прелази на позиције научног марксизма“ (Pisarek, 1974, str. 15; слично и Humo, 1975, str. 20). Такође, пошто су се српски студенти из Цириха углавном враћали као љути социјалисти – „циришки отрови“ (Žujović, [1922] 1996a, str. 246) – те су немири у Крагујевцу 1876. („Црвено барјаче“) описивани овако: „Крагујевац је у те дане личио на Цирих, као логор савремених западњачких револуционара, од куда главнији од њих и беху дошли“ (Živanović, 1924, str. 134), Швајцарска је углавном узимана као земља у којој се Светозар Марковић до краја заразио социјалистичким активизмом (рецимо, Putyatina, 2010, str. 23).

Међутим, Марковић није из Русије, у којој је претходно студирао три године, прешао у Швајцарску само да би се нашао на преклопу немачке и француске социјалистичке литературе[3]. То се десило и зато што је Швајцарска била на гласу као „лабораторија европске демократије“ (Skerlić, 1910, str. 23). Наиме, „Швајцарска је тада била једина слободна земља на континенту“, пише Јован Скерлић (1877–1914), тачније „једина република у Европи, која је давала пример како један слободан народ може сам собом да управља“ (Skerlić, 1910, str. 22). Скерлић цитира Виктора Игоа (Victor Hugo, 1802–1885) који у *Легенди векова* (*Légende des siècles*, 1859) каже да Швајцарска „међу мрачним народима запали своју светиљку у ноћи“ (Skerlić, 1910, str. 23). У *Застави* Светозара Милетића (1826–1901), управо у време док је Марковић студирао у Петрограду (1865–1869), излази чланак под називом „Из писма једног Србина у Швајцарској“ (Anonymous, 1866). Ту се за Швајцарску каже:

> „Да си благословена земљо слободе, где нико ничијој ћуди не мора роб да буде; прими и мене туђина у твоја света недра, да ми се душа од тешких јада мало одмори! Колико те обасјава Швајцарска својом предивном озбиљно-љупко смешећом се природом, још те већма преузима својом простом богомданом слободом!“ (Anonymous, 1866, str. 3).

Слободан Јовановић (1869–1958) пише за свог оца, знаменитог либерала и демократу Владимира Јовановића (1833–1922), да је за њега Швајцарска – где је Владимир и живео 1864–1866. – „била остварење оне идеалне демократије о којој су филозофи XVIII века писали: земља рада и штедње, слободе и реда, без полицијске стеге, али с јаком моралном дисциплином – демократија одржавана врлинама својих грађана као какав религиозни ред“ (Jovanović, S., [1948] 1991, str. 113). Владимир Јовановић је у Женеви покренуо двојезични лист, на српском и француском, *Слобода – La liberte* (1864–1865; доцније *Србска слобода – La liberte serbe*, 1865–1866), у ком истиче да у Швајцарској „народ сам собом влада“, те да „у тим слободним државама све цвета и сваколики благослови се шире“ (Jovanović, V. ed., 1864, str. 6). У свом знаменитом *Политичком речнику* (1870–1873), он с дивљењем говори о швајцарској демократији:

[3] Ова земља се налази „на међи два велика народа, француског и немачког, који се додирују у Швајцарској“, па су се главне књижевне и друге струје у оба ова велика европска језика управо ту осећала (Živanović, 1924, str. 118).

> „У Швајцарској цео народ бира оне који ће у име његово и за њега радити, и решава пресудно својим гласом све што се тиче основних начела државног уређења, нпр. питање о уставу“ (Jovanović, V., 1873, str. 645).

Пошто је објаснио да се појам „грађанин“ у модерним временима први пут појавио у Швајцарској (Jovanović, V., 1873, str. 661), Владимир указује да је Швајцарска једина земља у којој и даље постоје елементи „чисте демократије“, а то је управо непосредна демократија (Isto, str. 717).

> „Данашње републике Швајцарске беху у своме почетку све чисте демократије. А кантони Ури (Uri[4]), Унтервалд (Unterwalden[5]), Аппенцел (Appenzell[6]) и Гларис (Glarus) данас још немају представништва које би било овлашћено да ради у име народа. Ту народ, сабран цео на скупштину (Landsgemeinde), извршује сам собом највишу, суверенску и законодавну власт“ (Jovanović, V., 1873, str. 718).

Владимир Јовановић је, у том смислу, посебно истицао кантон Цирих где, по чл. 30 кантоналног устава, „сваке године народ, по два пута, на пролеће и јесен, гласа о законодавним делима кантонске скупштине“, односно потврђује или обара све законе и друга слична акта (721). Зато он и пише да су „републикански савет Швајцарске и Америке жива узданица демократије“ (722). Владимир Јовановић је био политички учитељ и идол Светозара Марковића (в. Antonić, 2015a, str. 39–40), све негде до 1869, када Светозар прелази на социјалистичке позиције, али, и први српски социјалиста, Живојин Жујовић (1838–1870), волео је Швајцарску као једину европску републику (Žujović, J., [1922] 1996a, str. 246).

Дивљење Срба према Швајцарској и њеном уређењу – као „земљи слободе“ (Vuletić, 1964a, str. 40), „слободној и демократској републици“ (Prodanović, 1961, str. 12), „средишту тадашње демократске Европе“ (Dudovac, 1985, str. 9) и „јединој демократској политичкој оази у Европи“ (Slović, 1977, str. 9) – било је толико да у Београду 1879. године, свега четири године после чешког издања, излази књига Чењека Хевере (Čeněk Hevera, 1836–1896), *Швајцарска: њен Устав, Влада и њена самоуправа* (*Švýcarsko, jeho ústava, jeho vláda, jeho samospráva,* 1875)[7]. Социјалиста Крста Цицварић (1879–1944) још 1910. године пише да је „швајцарска република најдемократскија држава на свету“ (Cicvarić, 1910, str. 35), а слично одушевљење овом земљом показују и бугарски и македонски социјалисти (Žujović, [1925] 1996b, str. 20; Zografski, 1977, str. 560). „И таква Швајцарска, слободна и демократска република“, писао је Скерлић (Skerlić, 1910, str. 23–24), „привукла је и Светозара Марковића. Он је у њу дошао да нађе и личне сигурности и политичког образовања, и да види како на делу живи и развија се једна демократија“.

---

[4] Изворно писање у заградама је моје.

[5] Данас подељен на Обвалден (Obwalden) и Нидвалден (Nidwalden).

[6] Данас подељен на Апенцел Аусероден (Appenzell Ausserrhoden) и Апенцел Инероден (Appenzell Innerrhoden).

[7] Хевера, чешки економиста и демократа, био је 1871. у Швајцарској, а његову књигу превео је Коста Таушановић (1854–1902), српски политичар и економиста, који је научио чешки студирајући агрономију и ветерину у Табору, у Чешкој. И он је за време школских празника путовао по Швајцарској, и развио поштовање и дивљење за ту земљу.

У Петрограду је Марковић постао следбеник Чернишевског, али за разлику од словенофила (в. Antonić, 2023, str. 75–129), „Чернишевски је увек био најватренији западњак" (Plehanov, [1890] 1967, str. 110). Он се ругао „словенофилима, који имају тако посебан поглед на ствари да, без обзира на то у какво ђубриште гледају, све наше (руско – С. А.) ђубре им изгледа као изванредно и изузетно погодно за оживљавање умируће Европе" (Chernyshevskii, [1861] 1950/7, str. 663). Херцен (А. И. Герцен, 1812–1870) у свом чланку „Руски народ и социјализам" (1851), тврдио је да је Западна Европа попут старог Рима, декадентна и истрошена, неспособна да поведе човечанство у социјализам, а да Руси имају улогу варвара, који ће, захваљујући својим архаичним установама – попут руске патријархалне општине – изнедрити нову, социјалистичку цивилизацију (Herzen, [1851] 1956). Чернишевски је пак признавао значај руске сеоске општине за социјализам, али је, одговарајући Херцену, одбијао идеју да ће З. Европа, на свом путу у социјализам, било шта да узме од Руса (Chernyshevskii, [1861] 1950/7, str. 664). Европа има свој пут, а Русија свој, мислио је Чернишевски, а предност Русије је само у томе што може директно да уђе у социјализам тако што ће спојити западну технологију и тамошње развијене институције са заједничким власништвом и с узајамношћу који су се очували у руској сеоској општини (662).

Дакле, проучавање западних установа, за руске народњачке социјалисте, било је сасвим пожељно, тако да Марковић долази у Швајцарску потпуно отворен за ту врсту искуства. Штавише, Херман Гројлих (Herman Greulich, 1842–1925), његов шеф у Циришкој секцији Прве интернационале (којој је Марковић приступио у јесен 1869), примећује да се Светозар „живо интересовао за швајцарско уређење, као онај који би да научи, не би ли се оспособио за задатке које је намеравао да изврши у својој земљи" (Greulich, 1942, str. 52–53; према: Kazimirović, 1997, str. 317–318). Заправо, целокупни боравак у Швајцарској Марковић користи за читање најновије социјалистичке/марксистичке литературе, стицање активистичког искуства у Првој интернационали и за посматрање како раде швајцарске демократске установе. Он чак више и не студира: „уписао се на тамошњу Политехнику, али без одлуке да је заврши" (Humo, 1975, str. 20), није положио ниједан испит (Kazimirović, 1997, str. 316), „у штампаном извештају Политехнике за школску 1869/70, нема Марковића" (Đurković-Jakšić, [1983] 1991, str. 168), а формално се исписао са Политехнике и пре но што му је одузета стипендија (Zimmermann, [1983] 1991, str. 166)[8]. Како се испоставило, Марковић у Швајцарску и није отишао не би ли наставио студије, већ да би се склонио из Петрограда у ком су започела хапшења чланова једне омладинске илегалне групе (Сморгонская академия) којој је и Светозар припадао (Karasev, 1953, str. 359; 1977, str. 166; Vuletić, 1964b, str. 41–42). У Швајцарску је Светозар дошао да би себе до краја изградио као истински модерног, европског социјалисту.

[8] Заправо, министар Димитрије Матић (1821–1884) писао је Светозару Марковићу како би овај једноставном изјавом задржао стипендију. Поручио му је да је на влади било речи како је Светозар писац злогласног чланка („Српске обмане", 1869), али да га је он, Димитрије Матић, бранио, па сада само од Марковића иште потврду тог свог уверења. Довољно је било да Светозар порекне – као што је, рецимо, „из тактичких разлога" порицао и чланство у Првој интернационали – па да стипендију задржи (Živanović, 1924, str. 119–120). Очигледно, Марковић је изгубио стипендију не због репресије, већ зато што више није желео да студира, пошто се чврсто определио за политику и публицистику.

МАРКОВИЋ О ШВАЈЦАРСКОЈ ДЕМОКРАТИЈИ

Само проучавање швајцарског система код Марковића има три корена. Први[9] је српска традиција општинске (сеоске) самоуправе, столећима стара, која се одржала и под Турцима, а од 18. века и са додатим самоуправим спратовима кнежинске (среске) и нахијске (окружне) самоуправе (Guzina, 1955, str. viii–xv; 37–62; 136; Antonić, 2015a, str. 41). Други корен је значај који је Чернишевски, као што смо већ видели, придавао руској сеоској општини за изградњу специфичног руског социјализма (Chernyshevskii, [1857] 1948/4, str. 341–342; [1858] 1950/5, str. 362–363; 377–378; 384–389). И трећи корен је потрага за државним моделом решавања националног питања у етнички измешаним подручјима – попут балканских земаља у 19. веку. Мали број наших писаца уочава овај важан, „швајцарски" слој Марковићеве политичке теорије. Као што рекосмо, већина га уопште и не помиње, неколико њих се осврће на то у по једној реченици (Guzina, 1977, str. 575; Dubovac, 1985, str. 12; Committee, 1987, str. xi) или пак пасусу (Humo, 1975, str. 20), а једини наш писац који томе посвећује нешто више пажње је Димитрије Продановић (1924–2013) који је на Светозаревој концепцији државе докторирао код Радомира Лукића (1914–1999), Јована Ђорђевића (1908–1989) и Михаила Ђурића (1925–2011) (Prodanović, 1961; део посвећен Швајцарској је на str. 12–16).

Продановић добро уочава да „оно што је несумњиво за време Марковићевог боравка у Швајцарској нарочито утицало на формирање његовог гледишта о питању како треба организовати државу, јесте сама организација Швајцарске федерације односно њених кантона" (Prodanović, 1961, str. 13). Он објашњава да, „док је за време свог боравка у Русији (...) стварао своје (...) теоријско схватање државе (...), Марковић приликом свог боравка у Швајцарској допуњује ово своје схватање и посматрањем како у пракси функционише њен демократски државни механизам" (isto). Оно што је Швајцарску разликовало од свих других земаља било је не само то што не постоји систем подељене власти, односно то што сва власт припада скупштини бираној општим правом гласа (у доњем дому један посланик на 20.000 бирача), већ и по праву народа на референдум о сваком закону или пропису, уколико то затражи 30.000 бирача или осам (од 22) кантона (што је био релативно лако испуњив услов; чл. 89 Устава из 1848; Hevera, 1879, str. 28). У Циришком кантону, у коме је Марковић живео током свог боравка у Швајцарској, а на чије се уређење у својим радовима најчешће осврће, бирачи су на својим зборовима непосредно бирали кантоналну, среску и општинску управу, као и окружне и среске судије; народ је на референдуму потврђивао кантоналне законе и прописе (Hevera, 1879, str. 39), а 5.000 гласача је било довољно да се распише референдум о доношењу, промени или укидању било ког закона (Prodanović, 1961, str. 14–15).

> „Све је то несумњиво у највећој мери морало утицати на Марковића да прихвати неке од наведених институција, односно неке принципе њихове организације и рада, нарочито у погледу организовања локалне самоуправе на принципу изборности. И све је то нашло одраза доцније у његовом плану за реконструкцију српске државе" (Prodanović, 1961, str. 15).

[9] Као први извор Марковићеве мисли овај чинилац истиче и Гузина (Guzina, 1976a, str. 43).

Светозар Марковић истиче Швајцарску као земљу која је истовремено високо индустријализована (Marković, [1871] 1995/V, str. 68) и „где је капиталистично газдинство развијено до највишег ступња“ ([1870] 1987/II, 142), али Швајцарска је уједно и држава с најразвијенијим грађанским слободама ([1868] 1987/I, str. 192; 244; [1869] 1987/II, str. 8; 55; [1870] str. 105). У њој се „демократија сматра као природни темељ друштвене организације“ ([1874] 1996/XIII, str. 100), а устав није настао као монархов уступак народу, већ као суверена народна одлука ([1872] 1995/VIII, 78). Марковић посебно истиче кантон Цирих, који је „у правом смислу републикански“ ([1870] 1987/II, str. 117) и „најнапреднији у целој Швајцарској“, будући да тамо постоји „најбоља форма законодавства која се може замислити“ ([1870] 1987/II, str. 141). Реч је о томе да се „у циришком кантону закони издају непосредним народним гласањем“, што је много боље од представничке демократије.

> „Јер кад народ бира депутирца па га шаље у скупштину, он никад не може знати сасвим какав је то човек и шта има у његовој глави; нити тај један може заменити главе стотине или хиљаде других. Међутим кад се непосредно гласа о ствари, особито ако се та ствар тиче сваког појединца, онда је вероватност много већа да ће је решавати по своме уверењу“ (Marković, [1870] 1987/II, str. 141).

Ово је омогућено захваљујући одредби кантоналног устава по којој „законе предлаже не само кантонски Савет (врховна управа у земљи), но и сваки пут кад 5.000 грађана неки закон потпишу (тј. покрену законску иницијативу – С. А.), Савет мора тај закон да стави на гласање целом народу (да га изнесе на референдум – С. А.), па од народа зависи да тај закон прими или одбаци“ (Marković, [1874] 1996/XIII, str. 81; исто и [1871] 1996/VI, str. 22). Овај систем непосредне демократије најбољи је за земље чије је становништво недовољно образовано (Србија по попису из 1866. има само 4,2% писменог живља; Lapčević, 1922, str. 16).

> „Сваки и најпростији човек боље уме да оцени ствар која му се поднесе – да ли је добра или рђава – но да оцењује човека кога бира за посланика. Који од наших најобичнијих људи не уме да цени да ли је боље уредити овако или онако општину, капетанију, суд, кулук итд.? Та то су ствари с којима он има сваки час посла, с којих он толико пати. А од куд он зна шта ће на скупштини говорити и радити посланик, за кога је он дао свој глас? И како бирач може ценити појмове и карактер једног човека, кога већином и не познаје, мањ по чувењу? Управо за народе необразоване то би била практичнија форма законодавства, но народно преставништво, јер необразован човек боље оцењује закон, но личност“ (Marković, [1874] 1996/XIII, str. 82).

Управо по швајцарском моделу, Марковић се залаже да се Србија преуреди у „савезно устројство државно, где би сваки срез био за себе једна целина, сасвим самостална у своме раду, па би као такво самостално тело био члан савезне државе – као што је нпр. Швајцарска, савез кантона“ ([1875] 1997/XIV, str. 15). Швајцарска „конфедеративна република“ за Марковића је она „форма слободе“ која је образац по ком се могу преуредити не само појединачне земље већ и цела Европа ([1869] 1987/II, str. 7; 8).

Светозар Марковић је сматрао да је и Србија имала шансе да развије аутентичну, непосредну демократију, сличну швајцарској. У њеној основи је кључна установа

патријархалне демократије у Србији – *сеоска општина*. Турци су, у саобраћању са српским сељацима у Београдском пашалуку, од краја 18. века имали посла мање-више само са сеоским кнезом (*кметом*), или са кнежинским обор-кнезом (у укупно 45 кнежина), који су одговарали за разрезани порез и остале обавезе. Кмет се бирао на општем сеоском збору, на коме су се решавала и друга питања од значаја за село. Кметови или по пет угледнијих људи из сваког села у оквиру кнежине чинили су кнежинску скупштину. Више кнежина било је обједињено у *нахију* и њих је било укупно дванаест. И нахије су бирале свог обор-кнеза. Избор кнежинских и нахијских кнезова потврђивали су Турци (ове друге, од Свиштовског мира, 1791, сама Порта; в. Antonić, 2015a, str. 41).

Марковић је у *Србији на истоку* (1872) тврдио да је на почетку Првог устанка народ спонтано проширио и надградио ове установе патријархалне демократије, и до 1807. их уобличио у целовити политички систем. У тим првим годинама, према Марковићу, Совјет није био влада, већ репрезентативно тело – народ сваке нахије је у Совјету имао свог представника, с којим је саобраћао. Такође је Совјет 1807. донео уредбу о судству, позвавши да народ сваке нахије изабере по тројицу судија који ће им делити правду. „Србија је била на правом путу да постане држава демократска из државе патријархалне, као што је некада постала малена Швајцарска“ ([1872] 1995/VIII, str. 38). Но првенствено због ратовања које се продужило и у наредним годинама, војне старешине постепено израстају у олигархију, док врховни војни заповедник – Вожд, тежи да постане монарх (38–39). У друштвеној основи Кнежевине Србије, међутим, и даље постоји установа сеоске или општинске самоуправе. Она је, истина, притиснута развојем малигног чиновничког апарата ([1872] 1995/VIII, str. 82), али корени ове демократске установе остали су здрави. Стога, сматра Марковић, Србија се и даље лако може преуредити у савез општина (Србија их тада има 1.251) удружених у срезове (има их 66) или округе (има их 17), који би, опет, били удружени у демократску републику – управо по швајцарском моделу (в. Antonić, 2015a, str. 41–42).

Кантонална структура, према мишљењу Марковића, повољна је и за решавање националног питања на Балкану. „Питање народности (...) не постоји у Швајцарској“ ([1872] 1996/VII, str. 58; исто и [1874] 1996/XIII, 141). „Где су народности слободне у политичном и друштвеном погледу, као нпр. у Швајцарској, онде нема тежње за народним уједињењем, нема ‘питања народности’“ ([1871] 1995/V, str. 97). „У Швајцарској живе у једно три различита народа: Немци, Французи и Талијани, и код ових различитих народа не јавља се никад ‘тежња’ да се уједине са другом својом браћом у ‘великој’ Германији, Француској или Талијанској“ ([1871] 1995/V, str. 100). Имајући у виду бројност Словена који желе националну еманципацију, Аустрија би могла да се одржи само ако се преобрази у кантоналну савезну државу ([1871] 1995/IV, str. 114–115). Једнако, и Угарска се може сачувати само ако се „организује као источна Швајцарска“ ([1874] 1996/XIII, str. 150). Штавише, Угарска као „‘Источна Швајцарска’ била би најјачи магнет да привуче ослобођене славенске народе на Балканском полуострву“ ([1874] 1996/XIII, str. 152)[10]. Уопште, према Марковићевом

[10] Ове Светозареве идеје имале су одјека и међу мађарским социјалистима (в. M-H-K. [1877] 1996, str. 237).

мишљењу, Швајцарска је добар пример како државу и не треба градити „по начелу народности", већ „на начелу виших човечанских потреба" – као што су слобода и демократија ([1874] 1996/XIII, str. 163; [1874] 1996/XIII, str. 228–229).

СРБИЈА КАО СОЦИЈАЛИСТИЧКА ШВАЈЦАРСКА

Наравно, ни Швајцарска није савршена држава, јер и ту нема и не може да буде праве политичке слободе без социјалног ослобођења (Marković, [1870] 1987/II, str. 105). Али, захваљујући демократским политичким оквирима, у Швајцарској сада народ може да ради и на томе ([1870]1987/II, str. 117; 141; [1874] 1996/XIII, str. 81). Зато и Србија треба да крене швајцарским путем.

У првом кораку, уследило би јачање демократске политичке структуре коју би чиниле самоуправне општине, срезови и окрузи. „Да организујемо нашу сељачку општину као основну јединицу новог друштвеног строја", објашњава Марковић ([1872] 1997/XIV, str. 223). За темељ треба узети наше старе

> „патријархалне економске одношаје у задрузи и у општини. (...) То се уређење веома слаже са напреднијим начелима науке о друштву, што се данас проповеда у Европи. (...) Узајамност у српској општини беше тако велика у помагању и заједничком раду, да српски народ и у највећој невољи незнађаше за безкућништво. У српском народу не беше извршиоца власти као неког особитог сталежа. Сеоски и нахијски кнезови били су или прости сељаци или трговци, уопште живили су својим трудом, а нису издржавани, као неки нерадни сталежи тј. нису имали 'плату'. Оваки одношаји налазе се у опште код мирних, патријархалних народа, а нарочито су се сачували код Словена" ([1872] 1995/VIII, str. 81).

У првом кораку, дакле, у општини, срезу и округу, као облицима месне самоуправе, колико год је могуће треба развити све елементе непосредне демократије, по швајцарском моделу[11].

У другом пак кораку, с јачањем демократских установа, следи „социјална ликвидација" бирократије, зеленаша и других друштвених паразита ([1874] 1996/XIII, str. 142; 144–145), и успостављање „социјалне државе" ([1874] 1996/XIII, str. 138–141) – заправо, трансдржавне асоцијације слободних комуна.

> „Поједине личности и поједине задруге или општине, могу у таквој држави да се здружују и раздружују по својој вољи. Социјална држава (или: 'федерација општина') у овом смислу заиста је истоветно као и *уништење државе*" (изворно истицање; [1874] 1996/XIII, str. 139).

Привредни темељ те политичке структуре биће велике произвођачке задруге.

[11] У општини, власт ће припасти „општинском збору" који чине сви бирачи. Он бира општински одбор, као извршни орган (Marković, [1874] 1996/XI, str. 126). У срезу и округу бира се скупштина (срез: [1874] 1996/XIII, str. 55; [1875] 1997/XIV, str. 11) – мада за мање срезове Марковић вели да, према начелу швајцарских кантона, улогу среске скупштине може да има и срески збор ([1875] 1997/XIV, str. 11).

„Колективна задруга управо је једна социјална јединица – основни елеменат из кога се склапа цело друштво. Диринг (Eugen Dühring – С. А.) их управо назива: социјалне општине. У самој ствари општина и федерација општина, што је заступају поглавито Словени (Руси и Срби) у социјалној демократији, не разликује се од ове колективне системе“ ([1874] 1996/XIII, str. 117)[12].

„Српска држава постала би оно што тежи да постане сувремена европска држава, а то је: *задруга*“ ([1872] 1995/VIII, str. 85).

У том другом кораку, од среза настаје „Велика општина“ ([1875] 1997/XIV, str. 8; 10), која може да има и форму округа ([1872] 1995/VIII, str. 85).

„Ми замишљамо као идеал, коме треба да тежи сваки срез, такво стање где би он био устројен као једна економска задруга, са својим просветним и финансијским установама, и са својом политичном управом. (...) Ми сматрамо као највећи напредак такво савезно устројство државно где би сваки срез био за себе једна целина, сасвим самостална у своме раду, па би као такво самостално тело био члан савезне државе – као што је нпр. Швајцарска, савез кантона“ ([1875] 1997/XIV, str. 10).

Тако ће се на здравим темељима старе, патријархалне демократије уздићи модерна, социјалистичка Србија.

„Српски народ добија могућност да подигне на основу својих народних установа и појмова, и на основу сувремене науке, оригиналну, словенску друштвену зграду. Да оснује друштво на основу слободе, једнакости и братске узајамности – чему данас теже сви напредни народи у свету“ ([1872] 1995/VIII, str. 96).

Марковић је био посебно одушевљен искуством Париске комуне (1871). „Комуна, то је суверена (независна) општина“, објашњавао је Марковић српском читаоцу.

„‘Комуну’ не ваља никако мешати са ‘комунизмом’. (...) Комуна је *политични* облик друштва. То је *општина*, која сама врши све своје послове. (...) Сваки закон, који се у општини изда, прима се или не прима општим гласањем свију чланова општине. Сви извршиоци закона у комуни бирају се *непосредно народним избором* и *могу се сменити сваки час*. (...) Подела на ‘владајуће’ и ‘подчињене’ – збрисана је сасвим“ (сва истицања изворна; [1871] 1995/V, str. 81).

У вези с Париском комуном, Марковић и Маркс нашли су се заправо на истим позицијама. „Она је била најзад пронађени политички облик под којим се могло извршити економско ослобођење рада“, писао је Маркс у *Грађанском рату у Француској* (Marx, [1871] 1977/28, str. 273) – спису преведеном исте године с енглеског на француски, немачки, руски, италијански, шпански, холандски и, захваљујући Марковићу, на српски језик (у листу *Раденик*, од јула до септембра 1871). „Комунално уређење вратило би друштвеном телу све оне снаге које му је досад испијала паразитска израслина ‘држава’, која се храни на рачун друштва и која кочи његово слободно кретање“, тврдио је даље Маркс ([1871] 1977/28, str. 273). А у *Првој скици за Грађански рат у Француској* (1871), Маркс је објашњавао:

[12] Марковић овде изражава становиште Руске секције Прве интернационале, чији је био агент-кореспондент (Prodanović, 1976, str. 96; в. Kozmin, 1957, str. 267).

> „Комуна је била револуција не против овог или оног облика државне власти – легитимистичког, уставног, републиканског или царског. Она је била револуција против саме државе (...). Комуна није била револуција с наменом да државну власт пренесе с једне фракције владајућих класа на другу, него револуција која је имала за циљ да уништи ову страшну машинерију саме класне доминације" (тј. саму државу; Marx, [1871] 1977/28, str. 444).

Пошто је дакле Маркс 1871. прихватио комунализам, Светозар је постао дословни марксиста и почео страсно да заступа преуређење државе у федерацију комуна. „Комунализам (communalism) је постала његова панацеја" (McClellan, 1964, str. 218). Доцније су и југословенски комунисти заступали идеју одумирања државе путем асоцијације самоуправних комуна (Slović, 1977, str. 121), али је никада нису спровели у дело. Но, Комуна је унела нову димензију у Марксово виђење постреволуционарне државе.

> „Постојање Комуне (1871 – С. А.) значило је локалну самоуправу, али не више као противтежу државној власти, која је сада постала сувишна. Бришући две највеће буџетске ставке, стајаћу војску и чиновништво, Комуна је остварила паролу свих буржоаских револуција: јевтину управу. Створила је републици основу за истински демократске установе" (Britovšek, 1977, str. xviii).

Марковићу је комунализам била главна политичка идеја (в. Guzina, 1968, str. 382–388; Tadić, 1971, str. 240–243; Mićunović, 1971, str. 266; Guzina, 1971, str. 285; Milić, 1975, str. 261–262; Šutović, 2012, str. 125), па га његова страсна увереност у то решење издваја од свих каснијих марксиста, како у Србији, тако и у Југославији. Такође, његова идеја да коренite реформе треба спровести у два корака: *одмах* ваља променити политички систем у складу с начелима радикалног демократизма и према швајцарском моделу; а *йоШом*, у будућности, треба поправити и друштвени систем, у складу са начелима социјализма (в. Skerlić, 1910, str. 246; Jovanović, [1922] 1991, str. 422; Guzina, 1976b, str. 195–198; Šemjakin, 2008, str. 105) чине га претходником лењинистичке идеје о двоетапној револуцији – прво буржоаској, па онда социјалистичкој.

Марковића је Маркс надживео за осам година, а Енгелс за чак 20, и за то време они су се заправо приближили Марковићевом словенском комунализму. Енгелс је био на становишту да руска општина може послужити као основ за развој руског социјализма, уколико се у исто време догоди социјалистичка револуција у Русији и западној Европи. У том случају би Запад могао помоћи Русији да директно уђе у социјализам (Engels, [1875] 1979/29, str. 456; Marx & Engels, [1882] 1974, str. 480). Маркс је, у том погледу, отишао још даље. Као што је већ добро примећено,

> „управо је питање развоја социјализма у словенским земљама постало главна тачка којој се Маркс вратио пред крај живота и почео полако да мења неке од својих основних претпоставки. Тада је научио руски језик те се заинтересовао за облике заједничке својине код словенских народа" (Matković, 2023, str. 103).

Тако Маркс о становишту Чернишевског (ког је у поговору *Капишала* већ био назвао „великим руским научником"; Marx, [1873] 1974, str. 21) – да Русија треба да

развија социјализам директно из сеоске општине – каже да он заправо „дели његове погледе по том питању“ (Marx, [1877] 1979c, str. 91–92). „Ако Русија настави да корача стазом којом иде од 1861“, тј. ако настави да разара сеоску општину, изричит је Маркс, „она ће изгубити најлепшу прилику коју је историја икада понудила једном народу, како би уместо тога претрпела све кобне перипетије капиталистичког режима“ (Marx, [1877] 1979c, str. 92). Да руску сеоску општину ваља најпре сачувати од „штетних утицаја који је нападају са свих страна (les influences déletères qui l'assaillent de tous les côtés), а затим јој обезбедити нормалне услове за слободан развој“, Маркс понавља и две године пред смрт (Marx, [1881] 1979a/42, str. 142).

> „Заједничко власништво над земљом пружа јој природну основу за колективно присвајање, а њено историјско окружење – истовремено постојање капиталистичке производње – пружа јој готове материјалне услове за кооперативни рад организован у великим размерама. Стога може да искористи све позитивне добитке које је остварио капиталистички систем, а да не прође кроз његов Каудински кланац[13]. Уз помоћ машина, за које је физичка конфигурација руског тла толико повољна, моћи ће постепено да се замени парцелна земљорадња удруженом. Пошто се најпре доведе у нормално стање у свом садашњем облику, може постати *директна полазна тачка* (истакао Маркс) тог економског система коме тежи модерно друштво и почети да живи новим животом без прибегавања самоубиству“ (Marx, [1881] 1979b/30, str. 338–339).

То је управо оно што је Марковић за Србију тражио десетак година раније (Slović, 1977, str. 67). Мислећи својом главом, и не држећи се догми, Светозар је самостално уобличио *српски пут у социјализам*, пут у „српску цивилизацију“.

> „Ми бисмо имали ‘српску цивилизацију’, која не би била налик на немачку, ни на француску, ни ичију цивилизацију, јер би одмах, на непокваренom темељу, на основу савремене науке о друштву, подигла нашу државну зграду. Ми бисмо тако избегли (и ако не сасвим, оно умногоме) она страшна зла, која једу друштва на Западу: пролетаријат, страшну безнравственост (неморалност – С. А.) и поделу народа на две класе“ (Marković, [1868] 1987/I, str. 237; слично и [1872] 1995/VIII, str. 84).

Марковић је био мислилац алтернативе, сопственог пута у социјализам (McClellan, 1964, str. 198; Manasijević, 1978, str. 125; Dubovac, 1985, str. 9; Stojković, 1986, str. 27; Karasëv, [1983] 1991, str. 19; 21; Blagojević, 1997, str. 31; Šutović, 2012, str. 119). Био је то пола века пре Лењина и осам деценија пре југословенског експеримента. Мислио је храбро и слободно, и зато је оставио тако дубок траг у српској политици и српској друштвеној науци.

[13] Клопка у коју су Римљани упали, у рату са Самнићанима, 321. г. п. Х., па су морали да отрпе понижавајући поступак – пролазак испод јарма.

МАРКОВИЋ КАО МАРКСИСТА И ДЕМОКРАТА

Не слутећи доцније Марксово кретање ка словенском комунализму, Светозар Марковић је критиковао једнолинијски историјски детерминизам I тома *Капитала* (1867).

> „У целој овој ствари има само једна, али врло важна погрешка. Развитак капиталистичног друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развитка онога друштва, заиста су тачни. Али то *нису закони човечанског друштва уопште* (изворно истицање). Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развитка, којима је прошло индустријално друштво нпр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. (...) Једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз 'пургаторијум' капиталистичне производње" (Marković, [1872] 1988/IX, str. 31).

Из истог разлога Светозар је критиковао и „марксисте".

> „Они Марксисти тврде да 'историјски закон' захтева да ишчезне приватна својина и да се замени државном, и та им је једна догма довољна као мухамеданцу 'алах ил алах', па да одма постане сваки војник пророков. А за остварење тог начела они мисле да могу згазити и појмове и навике и саме материјалне интересе масе малих сопственика" (Marković, [1871] 1988/IX, str. 143).

Не само стога што је критиковао Маркса и „марксисте", већ и зато што се залагао за улазак у социјализам без класичне првобитне акумулације капитала и без обавезне претходне индустријализације, као и зато што је социјалистичку државу замишљао као слободну федерацију самоуправних комуна[14], Марковића су одбацили српски социјалисти II интернационале (1889–1916). Београдске *Радничке новине* пишу 1897. да је „Светозар (...) сејао идеје патријархалног социјализма", те да се руководио „тада већ престарелим циљевима руских социјалиста" (нав. у Perović, 1985, str. 39). У извештају који је Главни савез синдиката Србије упутио 1905. Међународном синдикалном савезу, каже се: „Прва социјалистичка агитација у Србији носи чисто ситнобуржоаски карактер", а „Светозар Марковић је срце и глава ове агитације". Он је „произашао из руске школе Чернишевског", а како се „ослањао на интелигенцију, занатлије и сељаке", Светозарев политички рад „није могао да остане социјалдемократски" (нав. у: Hasanagić, 1977, str. 545). Димитрије Туцовић (1881–1914) каже 1909. године:

> „Рад српске социјалне демократије нема никакве идеолошке заједнице са радом Светозара Марковића и његових следбеника. Од самог почетка он је ударио сасвим новим путем (...) *Од утопизма Светозара Марковића и еснафлука његових*

[14] Плеханов (Г. В. Плеханов, 1856–1918) писао је 1890: „Представа о социјалистичком друштву (...) у виду федерације сељачких општина (...) – само се по себи разуме, да се такав 'социјализам' уопште не може сматрати социјализмом" (Plehanov, [1890] 1967, str. 132).

наследника није било, нити има и једног трага у нашем младом покрету" (изворно истицање; Tucović, [1909] 1980, str. 14).

У то доба, дакле, „Марковић је као социјалиста био мртав" (Cicvarić, 1910, str. 11; о томе види: Skerlić, 1910, str. 257; 262–263; [1903], 1926, str. 106; Janićijević, 1971, str. 253–254; Stojković, 1986, str. 15; 21–25).

Југословенски комунисти су, између два светска рата, такође доводили у питање марксистички карактер Марковићеве теорије. „Не познаје целокупност метода историјског материјализма, њему је стран основни принцип дијалектике", писао је за Светозара 1931. Веселин Маслеша (1906–1943). Марковић је, наставља он, „више ђак руских реформатора, него западноевропског социјализма; више бакуњиновац него марксист, више малограђанин него револуционар" (Masleša, [1931] 1956, str. 371). „Дијалектички материјализам је прохујао поред Светозара Марковића не оставивши осетнијег трага" (Isto, str. 372). Марковић „није схватио основне методолошке поставке марксизма, и због тога је његова критика марксизма утопистичка или вулгарно материјалистичка" (Masleša, [1940] 1945, str. 80–81). Сама идеја избегавања капиталистичког чистилишта за Србију „један је од основних утопијских елемената код Светозара Марковића" (Isto, str. 80).

После рата, полузванична партијска линија у Југославији још неколико година држала се става да је Марковић „утописта", а његов социјализам „сељачки" и „малограђански" (о томе види: Prodanović, 1961, str. 4; McClellan, 1964, str. 273; Humo, 1975, str. 16–17; Nedeljković, 1975, str. 10; Stokić, 1977, str. 325; Hasanagić, 1977, str. 543; 544; 548). За њега се писало да „није у суштини познавао научни социјализам" (Popović, 1946c, str. 233), да је имао „идеалистичка и утопистичка схватања" (Popović, 1946b), да „није владао научним методом тумачења друштвене стварности" (Popović, 1946b), да „није потпуно завладао дијалектичким и историјским материјализмом" (Popović, 1946a, str. 11), као и да је „његов поглед донекле помућен илузијом патријархалне сеоске заједнице и извесним елементима словенског анархизма" (Popović, 1946c, str. 242). Пребацивало му се да је желео „да се спречи даљи развој пролетаријата", јер „није видео да је започети развој незадржив", односно није видео „да се потребна друштвена снага за стварање новог друштва ствара баш кроз 'пургаторијум' капиталистичке производње, и да је пут до крајњег циља дуг и неизбежно пун борбе и патње" (Bajić, 1946, str. 189; 196). Чак се и средином шездесетих још увек оцењивало да је „његова мисао утопистичка", односно да „није могао да се уздигне до историјско-материјалистичког тумачења друштвених појава" (Todorović, 1966, str. 140; 46), а средином осамдесетих да „Марковић никада није био доследан марксистички теоретичар" и да се никада „није ослободио неких заблуда утопијске природе" (Milić, 1985, str. 40).

Такође, ни главна струја источноевропског марксизма-лењинизма никада Светозару није признала да је марксиста. „Није био (...) доследан марксист" (Pavlov, T., 1946, str. 6; 9), „није био доследан материјалист-дијалектичар" (Isto, str. 22), био је „на позицији утопистичког социјализма" (Isto, str. 9), „остао је утописта-социјалиста" (Isto, str. 9; 12), заступао је „бакуњистичке", „федеративно-анархистичке утопистичке погледе" (Isto, str. 16). „Није био марксиста" (Karasev, 1950, str. 11; 1953, str. 370), „није доспео до историјског материјализма и научног социјализма" (Karasev, 1950, str. 11; 1953, str. 370), у његовом програму „није било ни зрна научног социјализма" (Karasev,

1950, str. 13), „остао је на позицијама утопијског социјализма“ (Karasev, 1950, str. 328; 1953, str. 348), „није био пролетерски социјалиста, већ револуционарни демократа“ (Karasev, 1950, str. 328; 1953, str. 348). „Био је уверен у могућност изградње социјализма без пролетаријата“ (Kozmin, 1957, str. 238), био је „револуционар-демократа и утописта“ (Pavlov, D., 1962, str. 223). *Велика совјетска енциклопедија* га још 1974. представља само као „револуционарног демократу“, „идеалисту“, и „утопијског социјалисту“ (BSE, 1974; одредницу је написао В. Г. Карасёв), он је још 1977. само „најистакнутији српски социјалиста“ свога доба, али не и марксиста (Karasev, 1977, str. 167)...

Марковићу је одрицано да је марксиста и зато што се тврдило да он није знао довољно добро немачки како би уопште разумео *Капитал* (Kazimirović, 1997, str. 318) – што је Вера Пилић Ракић (1923–2003), наш специјалиста за *Капитал* (Pilić Rakić, 1982), вишеструко оповргла (Pilić Rakić, 1997; уп. Pilić Rakić, 1977; 1991). Кауцки (Karl Kautsky, 1854–1938) је пак тврдио да „Марковић није био марксист“ зато што није читао Енгелсов *Антидирингу* (Anti-Dühring, 1877) (Kautsky, [1923] 1996, str. 225), односно стога што, када је реч о Марксовом *Капиталу*, „није знао да се користи њиме, као што то није знао нико од нас, пре него што нас је Енгелс у то упутио“ (Isto, str. 227) – што је једнако сумњива тврдња као и она Лењинова, да баш нико у I и II интернационали није разумео *Капитал* јер претходно није, као што је то сам Лењин био урадио, ишчитавао Хегелову *Науку логике* (Wissenschaft der Logik, 1812/1816)[15]. За Марковића се, такође, мада у афирмативном контексту, тврдило да није био марксиста, већ више близак Прудону (Joseph Proudhon, 1809–1865) и Бакуњину (М. А. Бакунин, 1814–1876), због заступања начела комуналdocumentизма и мутуализма (Tadić, 1997, str. 78; Tadić, 1971, str. 243) – иако је Светозар, неупоредиво оштрије него Маркса, критиковао и Прудона (Marković, [1874] 1996/XIII, 125–132) и Бакуњина (Marković, [1874] 1996/XIII, 145–147; видети о томе: Skerlić, 1910, str. 85–88; Đukić, 1976, str. 74; Pisarek, [1983] 1991, str. 55; Pešić, 2018, str. 325). И Крста Цицварић, који је одбацивао II интернационалу због њеног залагања за „државни социјализам“ (јер је то само „ново издање капитализма – наиме, *државни капитализам*“; изворно истицање; Cicvarić, 1910, str. 38), сматрао је да је Марковић био „анархиста у теорији“, који је у политичкој пракси ипак завршио као обични буржоаски политичар („републиканац“; Cicvarić, 1910, str. 21). Коначно, Латинка Перовић, у жељи да цео радикални покрет у Србији прикаже као антизападни и антимодернизацијски (Perović, 1995; 1993; видети моју критику у: Antonić, 2015b), тврдила је да је „Светозар Марковић (...) утемељио у Србији идеологију народњачког социјализма“, која је настала „насупрот (...) историјском искуству западноевропских држава“ и као „реакција (...) на грађанско друштво у западноевропским државама“ (Perović, 1997, str. 454), па је и сам Марковић некако испао антиевропски, антизападни и антимодернизацијски мислилац (уп. Perović, 1995; 1993).

Насупрот свему томе, у српској друштвеној науци, током седамдесетих година 20. века, преовладао је став да је Марковић био марксиста. Импулс за такво

[15] „Немогуће је у потпуности разумети Марксов *Капитал*, а посебно његово прво поглавље, без проучавања и разумевања целе Хегелове *Логике*. Сходно томе, ниједан марксиста није разумео Маркса у протеклих пола века“ (Lenjin, [1914] 1973/29, str. 162).

превредновање дошао је из политике[16], будући да су се Светозареве идеје поклопиле са званичним идеолошким ставом о „различитим путевима у социјализам" и о „одумирању државе кроз самоуправљање". Најлакше је било доказати да је Марковић марксиста у економији („Светозар је не само најбољи познавалац I тома *Капитала*, него и његов најбољи коментатор" (Pilić Rakić, 1997, str. 363), али се тврдило да је и на другим пољима он „био марксист свог времена" (Rašković, 1977, str. 239; слично и: Damjanović, 1971, str. 855; Humo, 1975, str. 20, 41, 247; Prokić & Prošić 1975, str. 4; Pilić, 1977, str. 75; Nedeljković, 1975, str. 106, 112; Đukić, 1976, str. 69; Stojković, 1977, str. 149; Damjanović, 1977, str. 703; Manasijević, 1978, str. 124). Марковић је проглашен „првим српским марксистом" (Pisarek, 1974, str. 7; Humo, 1975, str. 245; Nedeljković, 1975, str. 19; Đukić, 1976, str. 68, 75; Pisarek, 1977, str. 161), па је чак поносно речено да је „с делом С. Марковића (...) српски народ у марксизам уклесао свог марксисту" (Rašković, 1977, str. 240).

Најубедљивији у доказивању да је Светозар био марксиста био је пољски филозоф Хенрик Писарек (Henryk Pisarek, 1932–2021), који је хабилитовао на Марковићу у Вроцлаву 1972. (штампано као: Pisarek, 1974; 1981). Он је исцрпним прегледом онога што је Марковић написао утврдио да је Светозар Марковић знао за 18 Марксових радова, из којих је цитирао, или које је непосредно помињао, односно да је Светозар Марковић читао од Маркса, рецимо: *Капитал* том I (1867), *Манифест Комунистичке партије* (1848), *Грађански рат у Француској* (1871), *Осамнаести бример Луја Бонапарте* (1852) и *Прилог критици политичке економије* (1859), а од Енгелса *Положај радничке класе у Енглеској* (1845) (Pisarek, 1974, str. 30–31). Истина, Светозар није могао да чита оне радове Маркса и Енгелса који су објављени после његове смрти (1875)[17]. Али, у 17 својих радова и шест писама, Марковић је Маркса поменуо 72 пута, а посредно још 100 пута – укупно 172 пута. С друге пак стране, Чернишевског је поменуо 57 пута, дакле три пута мање. Марковић је, једноставно, више цитирао или помињао само I том *Капитала* (83 пута) него сва дела Чернишевског узета заједно. „Ниједног аутора Марковић није толико пута цитирао као Маркса, и ниједан рад није тако снажно привлачио његову пажњу као I том *Капитала*" (Pisarek, 1974, str. 31). Овај пољски филозоф је на крају закључио да је Светозар „добро познавао радове Маркса и Енгелса" и да је „преузео од њих најважнија начела социолошких, друштвенополитичких, социјалистичких и економских теорија" (Pisarek, 1974, str. 47).

---

[16] Тако је члан ЦК СКЈ и члан Савета федерације, Мома Марковић (1912–1992), у реферату на свечаној седници о стогодишњици смрти Светозара Марковића, на Коларчевом народном универзитету, 10. марта 1975, истакао да је „Светозар Марковић несумњиво први марксиста међу словенским народима", „први марксиста на југословенском поднебљу и оснивач марксизма у Југославији", односно „први марксиста у историји социјализма у Србији". „Светозар Марковић је прихватио научни социјализам и ограђивао се од утопијског социјализма", посебно је наглашено у овом реферату (Marković M., 1975, str. 1).

[17] Од Марксових важнијих дела то су: *Капитал*, том II (1885) и том III (1894), *Теорије о вишку вредности* (нацрт IV тома *Капитала*; 1905–1910), *Тезе о Фојербаху* (1888), *Критика Готског програма* (1891), *Немачка идеологија* (1932), *Економско-филозофски рукописи* (1932), а од Енгелса: *Антидиринг* (1877), *Развој социјализма од утопије до науке* (1880), *Порекло породице, приватне својине и државе* (1884) и *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије* (1886).

Светозар Марковић високо је ценио Маркса, зовући га „главом (по уму) данашње радничке партије, мислиоцем до крајности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развитка“ (Marković [1871] 1988/IX, str. 143), „главом“ једне „строго научне“ и „критичко-историчне школе“ (Marković, [1872] 1988/IX, str. 28), те истичући „научни рад Карла Маркса, Енгелса и других“ и њихова „тачна научна испитивања“, која су врх „сувремене научне социјалистичне књижевноси“ и „сувремене теорије социјализма“ (Marković, [1874] 1996/XIII, str. 97). Међутим, у време Светозара Марковића није се још био развио доктринарни однос према Марксу, као у II интернационали, а камоли идолопоклонички однос, као у III интернационали, или какав је постојао у званичном марксизму-лењинизму све до осамдесетих година 20. века. Марковић је још могао опуштено да напише: „Ја употребљавам израз ‘социјалиста’ за све социјалистичне и комунистичне школе без разлике“ (Marković, [1870] 1995/IV, str. 50), док је само 20 година касније Плеханов строго писао: „Онај ко данас говори о социјализму – говори о Марксову учењу, или пак не говори ништа што би заслуживало пажњу“ (Plehanov, [1890] 1967, str. 70).

У Марковићево време бити „марксиста“ и није био неки нарочити идентитет, па чак и Енгелс још 1890. ставља „марксисти“ под знаке навода – пишући о њима више полуиронично, него озбиљно (Engels, [1890] 1979/44, str. 406). Светозар је једноставно био „социјалиста“, а тако су га видели и његови савременици, присталице и противници, сународници и странци (Perović, 1985, str. 31, 167). Па и после његове смрти, француски социјалисти су дуго Марковића сматрали социјалистом, не никаквим марксистом (D'Hondt, 1977), те рецимо Беноа Малон (Benoît Malon, 1841–1893), када опширно пише о Марковићу, уопште не налази за сходно да у било ком контексту помене Маркса и његов утицај (Malon, [1888] 1996). Ми данас, ипак, Светозара Марковића слободно можемо сврстати у марксисте, јер је међу више слојева његове мисли онај који је настао под утицајем Маркса најизраженији.

Али, Светозар није био доктринар, који се држи једне теорије, једног правца, већ је прихватао све што му је помагало да боље разуме свет око себе и осмисли његову поправку. Он је у томе био сличан управо Марксу, који је и сам самоуверено комбиновао тако различите теорије као што су, рецимо, немачка класична филозофија и британска политичка економија. Зато код Марковића уочавамо Чернишевског и Маркса, Мила и Прудона, Швајцарску и Србију, вишеслојност коју ће неки да виде више као еклектицизам (Jovanović, [1903] 1932, str. 70–72, 83–85; Prodanović, 1961, str. 3; McClellan, 1964, str. 122; Slović, 1977, str. 162–163), а други више као синтезу (Stojković, 1997, str. 130; Putyatina, 2010, str. 26) – при чему код Марковића заиста има много тога оригиналног и креативног[18]. Ипак, у праву је био Ђорђе Тасић (1892–1943),

[18] Марковић се оцењује као „оригиналан мислилац, који је ишао за Марксом, али је и самостално решавао оне проблеме који су се пред њега постављали“ (Lukić, 1977, str. 3), док се за његову мисао каже да је „оригинална теорија руско-српског (народњачког) социјализма“ (Karasev, [1983] 1991, str. 19, 21). Он је заступник „стваралачке Марксове мисли“ и представник „аутохтоног, специфичног и оригиналног развитка социјалистичке мисли у Србији“ (Nedeljković, 1975, str. 11, 13). „Оригиналност, самосталност и реализам у расуђивању Марковић је, свакако, доказао“ (Manasijević, 1978, str. 125). „Светозар Марковић је *ствараалачки марксисш*“ (изворно истицање; Stojković, 1997, str. 128), при чему је „тип оригиналности Марковићевих

када је за Светозара рекао да га подсећа на Жана Жореса (Jean Jaurès, 1859–1914) (Tasić, 1938, str. 251), „хетеродоксног марксисту који је одбацио концепт диктатуре пролетаријата и покушао да помири демократију и класну борбу“ (Sévillia, 2013, str. 376; нав. у: Jean Jaurès, 2025). Марковић јесте био *хетеродоксни марксиста*, који је – поготово у односу на лењинизам (в. Antonić, 2022a, str. 11–56) – одбијао безобалну употребу револуционарног насиља.

> „Ја не схватам и не могу никад да схватим оне социјалисте, који мисле да утврде социјализам – бајонетима! (...) То су као и они либерали, којима треба диктатура да утврде слободу. Ја не велим да тиранију не треба обарати силом, само велим да се (...) сила може употребити само на негацију, на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем, против воље већине“ (Marković, [1872] 1997/XIV, str. 221–222; уп. 239).

Код Марковића, уопште, налазимо много од оног најбољег из „демократског, слободарског и хуманог социјализма“ (Ćosić, 1971, str. 238). „Марковић је све очекивао од слободног убеђивања, ништа од употребе силе“, признавао је и његов велики критичар, Слободан Јовановић (1932, str. 83). „Нигде се у Марковићевом животу или у његовим делима не види ни религиозни, ни политички, ни било какав други фанатизам“ (McClellan, 1997, str. 236). „Мрзео је насиље и етничке мржње и осуђивао је оне који су били спремни да бајонетима заведу социјализам“ (McClellan, 1997, str. 237). Био је, истовремено, добар човек и велики интелектуалац, а то га је и сачувало од било каквог проповедања насиља. За њега је Михаило Марковић (1923–2010) лепо рекао: „Он се за више глава узвисио изнад свих српских интелектуалаца свог времена“ (Marković, 1997, str. 53). А Авдо Хумо (1914–1983) казао је још лепше: „Био је упоран у својој борби као Прометеј, а скроман и једноставан као и сви истински велики људи. То је био најсмелији, најдаровитији и најоштроумнији човјек своје епохе у Србији“ (Humo, 1975, str. 51–52).

СВЕТОЗАРЕВО ЗАВЕШТАЊЕ

Стогодишњица смрти Светозара Марковића, 10. марта 1975, обележена је на највишем нивоу. Пре подне су пред његову спомен-бисту, код Универзитетске библиотеке у Београду, положени венци Председништва СР Србије, Републичке конференције ССРН, Скупштине СР Србије, Извршног комитета Председништва ЦК СК Србије, Извршног већа Србије, града Београда, као и многобројних школа и предузећа који су носили његово име. Поподне је у Индустрији пољопривредних машина „Змај“ у Земуну ансамбл Народног позоришта из Београда извео премијеру сценског приказа суђења Светозару Марковићу. Увече је, на Коларчевом народном

схватања сродан оригиналности учења Маркса и Енгелса“ (Stojković, 1997, str. 135). „Никада није поступао доктринерски, него је увек показивао изванредну способност да стваралачки и неортодоксно примени Марксово учење“ (Žunjić, 2014, str. 190). Колико је мени познато, Марковићу су оригиналност изричито одрицали само Јовановић [1903] 1932, str. 62, 251–252 и Цицварић, 1910, str. 9–10.

универзитету, одржана свечана академија којој су присуствовале истакнуте личности друштвено-политичког живота: потпредседник Председништва СФРЈ Петар Стамболић, председник Скупштине СФРЈ Киро Глигоров, председник Савезне конференције ССРНЈ Душан Петровић Шане, председник Председништва СР Србије Драгослав Марковић, председник ЦК СК Србије Тихомир Влашкалић, председник Скупштине СР Србије Живан Васиљевић, члан Председништва СФРЈ Стеван Дорољски, члан Председништва ЦК СКЈ и члан Председништва СФРЈ Фадиљ Хоџа, члан Извршног комитета Председништва СКЈ Али Шукрија, председник Председништва САП Косова Џавид Нимани и Председник Председништва САП Војводине Радован Влајковић (V. V. & M. K., 1975, str. 1).

Пола века доцније, сасвим друга слика. Светозара Марковића готово више нико да и не помиње. Град Светозарево, који је име добио у част стогодишњице Марковићевог рођења (1946), од 1992. године поново се зове Јагодина. Из назива Универзитета у Крагујевцу „Светозар Марковић“ (од 1975) уклоњено је Светозарево име (1992). Највиша награда Удружења новинара Србије „Светозар Марковић“, установљена 1967, укинута је 2001. године. Вечна ватра, на споменику „лучоноше социјализма у Србији и на Балкану“, која је горела у Јагодини, одавно је угашена. Светозара се повремено сећају још само малициозни културтрегери *инверзної национализма* (в. Antonić, 2025), наглашавајући да је, наводно, „био први који је употребио израз ‘Велика Србија’“ у својој критици „великосрпске политике Кнеза Михајла“ (Čolić, 2020).

Само је Српска православна црква, 10. марта 2025, на градском гробљу у Јагодини, одржала парастос Светозару Марковићу. Јагодинско свештенство „помолило се за покој душе служитеља Божијег Светозара“ (GJ, 2025). Том приликом, венац на гроб овог 29-годишњег младића положила је директорка Гимназије у Јагодини, школе која је задржала Светозарево име. Други венац је поставила директорка Културног центра Јагодина, установе која је такође сачувала назив „Светозар Марковић“. Овај парастос одржава се од 2023. године, на иницијативу тамошњег гимназијског вероучитеља (Urošević, 2023). Породични гроб Марковића обновили су чланови јагодинског удружења „Ослободилац“, који раде и на дигитализацији литературе о Светозару (Gligorijević, 2025).

Постсоцијалистичке власти заборавиле су Светозара, али како видимо, не и народ. Посебно је лепо помирење Марковића и Цркве. Светозар је подизан као хришћанин. „Његова породица га је научила да чита, а какво је штиво постојало у то доба у Србији осим црквене литературе? Прислуживао је у олтару, певао је у црквеном хору, у школи је учио веронауку, житија светаца, свету литургију и историју Српске православне цркве“ (McClellan, 1997, str. 237; његови извори су: Skerlić, 1910, str. 4; Marković, [1868] 1987/I, str. 110–132). Ипак, када је одрастао, Марковић се изјашњавао као атеиста. „Он је тврдио да је одбацио веру још на Великој школи у Београду“ (1863–1866; McClellan, 1997, str. 234), па је – осим многих његових написа против религије – забележено да није скидао ни капу у присуству верске поворке (McClellan, 1964, str. 194).

Међутим, ненадано павши у Трсту у постељу (1875), а не знајући коме да се обрати, Марковић је послао по тамошњег српског православног свештеника. Ђакон Богољуб Тапонарски пребацио га је из хотелске собе у болницу и обилазио га до

последњег дана. „Ђакон Топонарски представљао је Цркву и у извесној мери Марковић је свакако нашао утеху у његовом присуству. Што се тиче Српске православне цркве, Марковић је умро као хришћанин“ (McClellan, 1997, str. 232).

Зато су околности Марковићеве смрти узбудиле јавност.

> „Срби су сматрали покајање блудног сина на самртном одру чудом, не великим чудом али далеко од малог. И када су чули да се на самрти Светозар Марковић вратио Српској православној цркви, верници у Србији су се крстили и дивили чуду. Ова вест је поразила српске интелектуалце и изазвала је нелагодност у њима. Као и биографи Светозара Марковића, и они су сматрали да је ово у супротности с његовим карактером и да представља слабљење воље под утицајем бола и страха. А његови непријатељи, који су били спремни да исмеју његову смрт, заћутали су“ (McClellan, 1997, str. 234).

Не смемо заборавити Светозара. Дивно је што је уредништво *Социолошког прегледа* одлучило да приреди темат за стопедесетогодишњицу Марковићеве смрти. Али, ово наше обележавање не би смело да се сведе на: извадили смо га из гроба, поиграли се, па га вратили. Две ствари бисмо морали још да урадимо. Прво, да награду Српског социолошког друштва за најбољи докторат из социологије назовемо по овом нашем великом младићу из претпрошлог века. И друго, да обновимо расправу о друштвеном дизајну, која је некада доминирала српском социологијом, а сад се готово сасвим изгубила (в. Antonić, 2022b). Питање нових форми непосредне демократије поставила је, у протеклих десетак месеци, сама стварност, а српска социологија о томе већ деценијама као да нема шта да каже (изузетак је Zečević, 2019, str. 183–186).

Пре неких 13 година професор Шутовић је сасвим тачно указао на то да је Светозар Марковић прави „отац српске социологије“. „Верујем да прихватање овог ‘очинства’, отклањањем једне интелектуалне неправде, српској социолошкој баштини и заједници не би ништа наудило“, написао је Шутовић (Šutović, 2012, str. 111). Ми с таквим оцем можемо само да се дичимо. Али, да ли би и он био поносан на нас, то је већ сасвим друго питање.

Slobodan Č. Antonić[1]
University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

SVETOZAR MARKOVIĆ AND SWISS DEMOCRACY[2]

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Svetozar Marković (1846–1875) lived in Switzerland in 1869–1870 and during that time he became acquainted with the Swiss system of direct democracy, especially in the canton of Zurich. There was also a strong tradition of municipal self-government in Serbia, which was based on municipal assemblies, as a form of direct democracy. Marković wanted to reform Serbia into an association of self-governing counties, following the Swiss model. In the second step, according to Marković's idea, the counties and the association itself would gradually begin to take on a socialist character. After the Paris Commune (1871), when Marx also accepted the idea of communalism, and especially when he agreed with the idea of a "Russian" path to socialism – with a reliance on the traditional village commune – the positions of Marković and Marx became completely close. Therefore, Marković can also be quite freely classified as a Marxist. However, since he was explicitly in favour of a democratic path to socialism (in phase two), Marković can be assessed as a Marxist-democrat.

Keywords: communalism, direct democracy, Marxism, Russian populists, different paths to socialism

Svetozar Marković (1846–1875) was considered almost a saint by his followers for a certain period of time after his death. On Good Thursday 1866, Marković had to have a tooth extracted. His tooth was taken by Pavle (Paja) Mihailović (1845–1915) who kept it

[1] santonic@f.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0002-5693-9952

[2] The paper was written as part of the work on the project "History of Serbian Sociology" of the Department of Social Sciences of Matica srpska, financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia and the Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific and Research Activities of the Autonomous Province of Vojvodina.

carefully until the time he felt his own death was close. Then he asked Dragiša Lapčević (1867–1939) to take and keep Svetozar's tooth (Lapčević, 1922, p. 88).

Lapčević died just before the war that devastated Serbia and that is how the tooth must have been lost. Nevertheless, for my generation – and I enrolled the grammar school in 1974 – Marković was one of the symbols of the order we considered extremely bureaucratized and infinitely tedious. Of course, Marković was mentioned both in the grammar school and at university, but none of us actually read him. But, at the end of the 1980s, when Slobodan Jovanović (1869–1958) was finally "permitted" and we saw what he wrote about Svetozar Marković – for example, "in his writings it difficult to find a single idea that was obtained not through reading but through independent thinking and observation" (Jovanović, [1903] 1932, p. 252) – all out biases about Svetozar were fully strengthened.

However, good books always find their way. In a bookshop, I came across a phototype edition of Marković's *Serbia in the East* (1872), printed by *Gradina* from Niš on the occasion of the centenary of the first publication of the book. The price was negligible and I immediately liked the archaic language and font, so I bought the book. At the time, I was finishing my master's thesis and had no intention of reading Marković, but when I began, I simply could not stop. Indeed, the book "had a magic effect on all those being in touch with it" (Spasić, 1997, p. 255) and I immediately put it on the top of my favourite sociological literature list.

Subsequently, I read Svetozar even more carefully and systematically while writing entries for our collective monograph about Serbia 1903–1914 (Antonić, 2015a; 2015b). Since then, whenever I speak to my students about the age when talented twenty-year-old ones were able to write masterpieces – because they did not waste time browsing nonsense and playing games on the internet – in addition to the wonderful book *Modern Germany* (1912) written by Mirko Kosić (1892–1956) when he was only 20, I always mention the magnificent book *Serbia in the East* written by Marković when he was only 26.

These 150 years since Svetozar Marković's death is an excellent occasion for my generation to say something about him as well because – as it has been properly noted – "every generation of Serbian intellectuals could not help expressing own attitudes about his ideas" (Milić, 1985, p. 31) and "every generation has felt the need to re-interpret Svetozar Marković in its own manner" (Perović, 1985, p. 9).

Let us see to what extent Marković is a living thinker for today's Serbian sociology.

SVETOZAR IN SWITZERLAND

When speaking about the influences under which Marković formed his ideas, the usually mentioned thinkers are N. G. Chernyshevskii (1828–1889) and Karl Marx (1818–1883), and the Paris Commune (1871) and the multi-stage Serbian Revolution (1804–1833) among major historical events. However, there is a layer of Svetozar's intellectual experience which is quite relevant for his final political attitude, but insufficiently emphasized. That is the Swiss direct democracy system Marković became acquainted with during his stay in this country (1869–1870).

It is extremely unusual to what extent this layer of his formative experience has been neglected in our literature. For example, when Latinka Perović (1933–2022), in her meticulous book about this thinker considers "what the stay in Switzerland meant for the development

of Svetozar Marković's ideas" (Perović, 1985, p. 183), she reports exclusively about his work in the First International and his ideological conflicts with Bakunin (Perović, 1985, pp. 178-191). Other authors also mention Switzerland merely as a place where Marković "began studying Marxism more thoroughly" (Pisarek, 1974, p. 30; similarly, also: Vuletić, 1964a, p. 44; Slović, 1977, p. 10), or where "he shifted to the positions of scientific Marxism under the influence of the Marxist literature" (Pisarek, 1974, p. 15; similarly, also: Humo, 1975, p. 20). Moreover, since Serbian students studying in Zurich mostly returned home as fierce socialists – "Zurich poisons" (Žujović, [1922] 1996a, p. 246) – and that is why the riots in Kragujevac in 1876 ("The Red Banner") were described as follows: "During those days, Kragujevac resembled Zurich, as a camp of contemporary Western revolutionaries, since the most prominent ones had come exactly from Zurich" (Živanović, 1924, p. 134), Switzerland was mainly described as the country in which Svetozar Marković became totally afflicted by socialist activism (e.g., Putyatina, 2010, p. 23).

However, Marković did not leave Russia, where he had studied for the previous three years, for Switzerland only to be at the intersection of German and French socialist literature[3]. It happened also because Switzerland was famous as a "laboratory of European democracy" (Skerlić, 1910, p. 23). In fact, "at that time, Switzerland was the only free country on the continent", according to Jovan Skerlić (1877–1914) or, more precisely, "the only republic in Europe, which set an example of how a free nation can govern itself" (Skerlić, 1910, p. 22). Skerlić quotes Victor Hugo (1802–1885) who in *The Legend of the Ages* (*Légende des siècles*, 1859) says that Switzerland „ among dark nations lights its candle at night" (Skerlić, 1910, p. 23). During the period of Marković studies in St. Petersburg (1865–1869), *Zastava* (*Flag*) by Svetozar Miletić (1826–1901) published an article entitled "From a Letter from a Serb in Switzerland" (Anonymous, 1866). This is how Switzerland is described in it:

> „ May you be blessed, land of freedom, where no one has to be a slave to anyone's whims; receive me, a stranger, into your holy bosom, so that my soul may rest a little from heavy sorrows.! As much as Switzerland illuminates you with its beautiful, serious-lovely smiling nature, it takes you even more by its simple, God-given freedom!" (Anonymous, 1866, p. 3).

Writing about his father, an outstanding liberal and democrat Vladimir Jovanović (1833–1922), Slobodan Jovanović (1869–1958) says that Switzerland – where Vladimir lived from 1864 to 1866 – "was the realization of the ideal democracy written about by the 18th-century philosophers: the country of work and savings, freedom and order, with no police restrictions, but with a strong moral discipline – a democracy maintained by the virtues of its citizens, just as a religious order" (Jovanović, S., [1948] 1991, p. 113). In Geneva, Vladimir Jovanović founded *Liberty* (*La liberte,* 1864–1865; subsequently *Serbian Liberty, or La liberte serbe*, 1865–1866), a bilingual journal in Serbian and French, in which he emphasizes that in Switzerland „the nation governs itself" and that "in those free states, everything thrives and all sorts of blessings exist widely" (Jovanović, V. ed., 1864, p. 6). In his well-known *Political Dictionary* (1870–1873), he speaks about Swiss democracy with admiration:

[3] This country is situated "at the border of two great nations, French and German, which encounter in Switzerland", so that the main literary and other tendencies in both great European languages were felt exactly there (Živanović, 1924, p. 118).

> „In Switzerland, the whole nation elects those who will work in its name and on its behalf, and decides with its own vote about everything concerning the fundamental principles of the state order, e.g., the question of the constitution" (Jovanović, V., 1873, p. 645).

Having explained that the concept of the "citizen" in modern times first appeared in Switzerland (Jovanović, V., 1873, p. 661), Vladimir points out that Switzerland is the only country in which the elements of "pure democracy" still exist, and that is exactly direct democracy (Ibid., p. 717).

> „Today's republics Switzerland were all pure democracies in the beginning. Moreover, the cantons of Uri[4], Unterwalden[5], Appenzell[6] and Glarus today still do not have representatives entitled to work in the name of the people. There, the people, gathered in the assembly (*Landsgemeinde*) executes the highest sovereign and legislative power over itself" (Jovanović, V., 1873, p. 718).

In that respect, Vladimir Jovanović particularly emphasized the canton of Zurich where, according to Article 30 of the Cantonal Constitution, "the people, twice a year, in spring and autumn, vote about the legislative acts of the cantonal assembly", i.e., confirm or revoke all the laws and other similar acts (Ibid., p. 721). That is why he writes that "the republican associations of Switzerland and America are a living hope of democracy" (Ibid., p. 722). Vladimir Jovanović was Svetozar Marković's political teacher and idol (see Antonić, 2015a, pp. 39-40) until around 1869, when Svetozar transited to socialist positions; but the first Serbia socialist, Živojin Žujović (1838–1870), loved Switzerland as the only European republic (Žujović. J. [1922] 1996a, p. 246).

The admiration of the Serbs for Switzerland and its order – as a "country of freedom" (Vuletić, 1964a, p. 40), "a free and democratic republic" (Prodanović, 1961, p. 12), "the centre of democratic Europe of the time" (Dubovac, 1985, p. 9) and "the only democratic political oasis in Europe" (Slović, 1977, p. 9) – was so great that in 1879, only four years after the Czech edition, Belgrade saw the publication of the book by Čeněk Hevera (1836–1896), *Switzerland: Its Constitution, Government and Its Self-Government* (*Švýcarsko, jeho ústava, jeho vláda, jeho samospráva,* 1875)[7]. As early as 1910, the socialist Krsta Cicvarić (1879–1944) wrote that "the Swiss republic is the most democratic state in the world" (Cicvarić, 1910, p. 35), while similar enthusiasm regarding this country was also expressed by Bulgarian and Macedonian socialists (Žujović, [1925] 1996b, p. 20; Zografski, 1977, p. 560). "Switzerland as such, a free and democratic republic, also attracted Svetozar Marković. He came there to find both personal safety and political education, as well as to see how a democracy lives and evolves in practice", Skerlić wrote (Skerlić, 1910, pp. 23-24).

In St. Petersburg, Marković had become the follower of Chernyshevskii but, unlike Slavophiles (see Antonić, 2023, pp. 75-129), "Chernyshevskii was always the fiercest

---

[4] The original writing in parentheses is by the author of this paper.

[5] Today divided into Obwalden and Nidwalden.

[6] Today divided into Appenzell Ausserrhoden and Appenzell Innerrhoden.

[7] Hevera, a Czech economist and democrat, was in Switzerland in 1871; his book was translated by Kosta Taušanović (1854–1902), a Serbian journalist and economist who learnt Czech while studying agriculture and veterinary medicine in the Czech town of Tabor. During school breaks, he travelled around Switzerland and gained respect and admiration for this country.

Westerner" (Plehanov, [1890] 1967, p. 110). He mocked "Slavophiles, who have such a particular view of the matters that, regardless of what garbage dump they are looking at, all of our (Russian – added by the author) garbage seems to them extraordinary and extremely suitable for reviving dying Europe" (Chernyshevskii, [1861] 1950/7, p. 663). In his article "The Russian People and Socialism" (1851), A. I. Herzen (1812–1870) claimed that West Europe, like Ancient Rome, is decadent and used, unable to take humanity to socialism, while the Russians have the role of barbarians who will, owing to their archaic institutions – such as the Russian patriarchal municipality – create a new, socialist civilization (Herzen, [1851] 1956). In contrast, Chernyshevskii recognized the importance of the Russian village municipality for socialism, but, in his reply to Herzen, he rejected the idea that Western Europe, on its path to socialism, would take anything from Russians (Chernyshevskii, [1861] 1950/7, p. 664). Both Europe and Russia have their own paths, according to Chernyshevskii, whereas Russia's advantage is only in the fact that it may directly enter socialism by merging Western technology and well-developed institutions with common property and with reciprocity that were preserved in the Russian rural commune (Ibid., p. 662).

Thus, studying Western institutions was quite desirable for Russian populist socialists and Marković arrived in Switzerland completely open for that sort of experience. In fact, Herman Greulich (1842–1925), the head in the Zurich section of the First International (joined by Marković in autumn 1869), noticed that Svetozar "was actively interested in the Swiss order as the one he would like to explore in order to enable himself for tasks he intended to perform in his country" (Greulich, 1942, pp. 52-53; according to: Kazimirović, 1997, pp. 317-318). As a matter of fact, Marković used his entire stay in Switzerland for reading the most recent socialist/Marxist literature, for acquiring activist experience in the First International and for observing the work of the Swiss democratic institutions. He did not even study any longer: "He enrolled the Polytechnic Academy there without intending to complete his studies" (Humo, 1975, p. 20); he did not pass any exams (Kazimirović, 1997, p. 316); "Marković's name is not mentioned in the printed report of the Polytechnic Academy for the academic 1869/70 year" (Durković-Jakšić, [1983] 1991, p. 168), and he formally left the Polytechnic Academy even before losing his scholarship (Zimmermann, [1983] 1991, p. 166)[8]. As it turned out, Marković did not go to Switzerland to continue his studies but to escape from St. Petersburg after the arrest of the members of an illegal youth group (Smorgon Academy) to which he belonged (Karasev, 1953, p. 359; 1977, p. 166; Vuletić, 1964b, pp. 41-42). Svetozar arrived in Switzerland in order to build himself completely as a truly modern European socialist.

[8] In fact, Minister Dimitrije Matić (1821–1884) wrote to Svetozar Marković, asking him to make a simple statement and thus keep his scholarship. Minister Matić told him that the government had mentioned Svetozar as the author of the notorious article ("Serbian Deceptions", 1869), but that he had defended him, and that is why now he is only asking Marković to get the confirmation of that belief. It was enough for Svetozar to make a denial – for example, just like he had denied his membership in the First International "for tactical reasons" – and to keep his scholarship in this way (Živanović, 1924, pp. 119-120). Marković obviously lost his scholarship not because of repression but because he no longer wanted to study, having firmly opted for politics and journalism.

MARKOVIĆ ABOUT SWISS DEMOCRACY

he research itself of the Swiss system by Marković has three roots. The first one[9] is the centuries-old Serbian tradition of municipal (village) self-government, which persisted even under Turkish rule, while from the 18th century it also assumed added self-governing layers of the knez (county) and *nahiyah* (district) self-government (Guzina, 1955, pp. viii-xv; 37-62; 136; Antonić, 2015a, p. 41). The second root is the importance ascribed by Chernyshevskii, as we have already seen, to the Russian village municipality in the construction of specific, Russian socialism (Chernyshevskii, [1857] 1948/4, pp. 341-342; [1858] 1950/5, pp. 362-363; 377-378; 384-389). The third root is the search for a state model of resolving the national question in ethically mixed areas – such as the Balkan countries in the 19th century. Very few Serbian authors observe this important "Swiss" layer of Marković's political theory. As we have already said, the majority does not even mention it, several of them take it into account in one and a half sentence (Guzina, 1977, p. 575; Dubovac, 1985, p. 12; Committee, 1987, p. xi) or a passage (Humo, 1975, p. 20), while the only Serbian author who dedicates slightly more attention to it is Dimitrije Prodanović (1924–2013) who got his PhD title on Svetozar's concept of the state with the mentors Radomir Lukić (1914–1999), Jovan Đorđević (1908–1989) and Mihailo Đurić (1925-2011) (Prodanović, 1961; the part dedicated to Switzerland on pp. 12-16).

Prodanović correctly observes that "what, during Marković's stay in Switzerland, indisputably had a particular influence on the formation of his attitude about the manner of organizing the state, is exactly the organization of the Swiss federation, i.e., its cantons" (Prodanović, 1961, p. 13). He explains that "while during his stay in Russia (...) he created his (...) theoretical perception of the state (...), during his stay in Switzerland Marković supplemented this understanding by also observing the functioning of its democratic state mechanism in practice" (Ibid.). What distinguished Switzerland from all other countries was not only the fact that there was no system of divided power, i.e., all power belonged to the assembly elected by universal suffrage (in the house of commons, one representative per 20,000 voters), but also the people's right to a referendum about every law or regulation in case it was requested by 30,000 voters or eight (out of twenty-two) cantons (which was a condition relatively easy to meet; Article 89 of the Constitution from 1848; Hevera, 1879, p. 28). In the canton of Zurich, in which Marković resided during his stay in Switzerland and the order of which he reviewed most frequently in his works, voters directly elected cantonal, county and municipal government in their assemblies, as well as district and county judges; the people confirmed cantonal laws and regulations in a referendum (Hevera, 1879, p. 39), while 5,000 voters were sufficient for calling a referendum about enforcing, amending or revoking any law (Prodanović, 1961, pp. 14-15).

> "All this must undoubtedly have influenced Marković to the greatest extent, making him accept some of the above-mentioned institutions, i.e., some principles of their organization and work, particularly in terms of organizing local self-government by the principle of election. All this was subsequently reflected in his plan for the reconstruction of the Serbian state" (Prodanović, 1961, p. 15).

[9] This factor as the first source of Marković's thought is also emphasized by Guzina (Guzina, 1976a, p. 43).

Svetozar Marković highlights Switzerland as the country that is at the same time highly industrialized (Marković, [1871] 1995/V, p. 68) and "where capitalist economy is developed to the highest degree" ([1870] 1987/II, 142), but also as the country with the most developed civil freedoms ([1868] 1987/I, p. 192; 244; [1869] 1987/II, p. 8; 55; [1870] p. 105). In it, "democracy is considered a natural foundation of social organization" ([1874] 1996/XIII, p. 100), and the constitution was not made as the monarch's concession to the people, but as a people's sovereign decision ([1872] 1995/VIII, 78). Marković particularly emphasizes the canton of Zurich, which is "truly republican" ([1870] 1987/II, p. 117) and "the most advanced one in entire Switzerland", since there is the "best form of legislation that can be imagined" ([1870] 1987/II, p. 141). Namely, "in the canton of Zurich, laws are enforced by people's direct voting", which is much better than representative democracy.

> "When the people elect a deputy and send him to the assembly, they may never really know what that man is like and what he has on his mind; nor can one deputy substitute the minds of hundreds or thousands of others. However, when a direct vote is taken about a matter, particularly if it concerns every individual, then it is much more likely to be resolved it by own conviction" (Marković, [1870] 1987/II, p. 141).

This is made possible thanks to the regulation of the cantonal constitution according to which "laws are proposed not only by the cantonal Council (the supreme administration in the country), but also every time when 5,000 citizens sign a law (i.e., take a legal initiative – added by the author), the Council must put that law to be voted by the entire nation (or to put it for a referendum – added by the author), and it depends on the people whether the law will be passed or rejected" (Marković, [1874] 1996/XIII, p. 81; also in [1871] 1996/VI, p. 22). This direct democracy system is best for the countries whose inhabitants are insufficiently educated (according to the 1866 census, Serbia had only 4.2% literate inhabitants; Lapčević, 1922, p. 16).

> „Every man, even the simplest one, can decide about a matter proposed to him – whether it is good or bad – better than if he had to assess the man being elected for a representative. Is there anyone among our ordinary people who cannot decide whether it is better to arrange a municipality, a captaincy, a court, a socage etc. in this or that way? Well, those are things he constantly deals with and because of which he suffers so much. And how does he know what the representative he voted for will do and say ion the assembly? And how can a voter decide about the ideas and the character of the man he mostly does not even know, except from what he heard about him? For the uneducated nations, this would be a more practical form of legislation than the national parliament, because an uneducated man is better at assessing a law than a person" (Marković, [1874] 1996/XIII, p. 82).

Following exactly the Swiss model, Marković strives for Serbia being rearranged into "a federal state order, where every county would be a unit of its own, completely independent in its work and, as such an independent body, it would be a member of the federal state – for example, like Switzerland, an association of cantons" ([1875] 1997/XIV, p. 15). For Marković, Switzerland as a "confederate republic" is the "form of freedom" that is a pattern for rearranging not only individual countries, but also Europe as a whole ([1869] 1987/II, p. 7; 8).

Svetozar Marković believed that Serbia also had the opportunity to develop authentic, direct democracy similar to that in Switzerland. In its essence, the key institution of

patriarchal democracy in Serbia was the *village municipality*. After the end of the 18th century, when dealing with Serbian peasants in the Belgrade Pashaluk, the Turks mostly had contact only with the village leader (*serf*) or with the *obor-knez* of the self-governing units known as *knežina* (a total of 45), which were responsible for the imposed taxes and other duties. The serf was elected in a general village assembly, where people resolved other matters of relevance for the village as well. Serfs or five outstanding men from every village within a *knežina* made up a *knežina* assembly. Several *knežinas* were united into a *nahiyah* (a total of 12). *Nahiyahs* also elected their *obor-knez*. The election of *knežina* and *nahiyah* leaders was acknowledged by the Turks (the latter – by the Sublime Porte itself after the Treaty of Sistova of 1791; see Antonić, 2015a, p. 41).

In *Serbia in the East* (1872), Marković claimed that at the beginning of the First Serbian Uprising the people had spontaneously expanded and upgraded these institutions of patriarchal democracy, shaping them into a comprehensive political system by 1807. In those initial years, according to Marković, the *Soviet* was not a government but a representative body – the people in every *nahiyah* had their own representative in the *Soviet* to communicate with. Moreover, in 1807 the *Soviet* issued a regulation about the judiciary, inviting the people of every *nahiyah* to appoint three judges who would dispense justice. "Serbia was on the right path to become a democratic state after being a patriarchal one, just as the small country of Switzerland" ([1872] 1995/VIII, p. 38). However, primarily due to the warfare that continued in the following years, military commanders gradually grew into an oligarchy, while the supreme military commander, the Vožd, strived to become a monarch (pp. 38–39). In the social foundation of the Principality of Serbia, however, there was still the institution of village or municipal self-government. In fact, it was pressurized by the development of the malignant bureaucratic apparatus ([1872] 1995/VIII, p. 82), but the roots of this democratic institution remained sound. Therefore, in Marković's opinion, Serbia might still be easily rearranged into an association of municipalities (a total of 1,251 in Serbia at that time) united into counties (66 of them) or districts (17 of them) which would in turn be associated into a democratic republic – exactly following the Swiss model (see Antonić, 2015a, pp. 41-42).

In Marković's opinion, the cantonal structure is also suitable for resolving the national question in the Balkans. "The question of nationality (...) does not exist in Switzerland" ([1872] 1996/VII, p. 58; also in [1874] 1996/XIII, 141). "Where nationalities are free in political and social terms, like, for example, in Switzerland, there is no aspiration for national unification, there is no 'question of nationality'" ([1871] 1995/V, p. 97). "There are three different nations living in Switzerland: Germans, Frenchmen and Italians, but among these different nations there is never 'an aspiration' for uniting with their brothers in 'great' Germany, France or Italy" ([1871] 1995/V, p. 100). Having in mind the number of Slavs wanting national emancipation, Austria could survive only if it transformed into a cantonal federal state ([1871] 1995/IV, pp. 114-115). Equally, Hungary can survive only if it "was organized as east Switzerland" ([1874] 1996/XIII, p. 150). In fact, as "east Switzerland", Hungary "would be the strongest magnet for attracting the liberated Slav people on the Balkan Peninsula" ([1874] 1996/XIII, p. 152)[10]. Generally speaking, in Marković's opinion,

[10] These ideas of Svetozar's had their echo among Hungarian socialists as well (see M-H-K. [1877] 1996, p. 237).

Switzerland is a good example of how the state should not be built "by the principle of nationality" but by "the principle of higher humanity needs" – such as freedom and democracy ([1874] 1996/XIII, p. 163; [1874] 1996/XIII, pp. 228-229).

SERBIA AS SOCIALIST SWITZERLAND

Of course, not even Switzerland is a perfect state because there is and there cannot be true political freedom without social liberation (Marković, [1870] 1987/II, p. 105). However, thanks to the democratic political frameworks, the people in Switzerland could now work on it as well ([1870]1987/II, p. 117; 141; [1874] 1996/XIII, p. 81). That is why Serbia should also follow the Swiss path.

In the first step, the strengthening of the democratic political structure would follow, which would consist of self-governing municipalities, counties and districts. "We should organize our village municipality as the basic unit of the new social order", Marković explained ([1872] 1997/XIV, p. 223). For a foundation, it was necessary to take our old

> "…patriarchal economic relations in the cooperative and in the municipality. (...) That order is quite in compliance with the more advanced principles of social science, as promoted in Europe nowadays. (...) The reciprocity in the Serbian municipality was so great in helping and working together that the Serbian people, even in their greatest distress, did not know of homelessness. There was no executive power in the Serbian people as a special class. Village and *nahiyah* leaders were either simple peasants or merchants, generally living from their own efforts and not being kept like some non-working classes, i.e., they had no 'salary'. Such relations exist mostly among peaceful, patriarchal nations, and have been particularly maintained among Slavs" ([1872] 1995/VIII, p. 81).

In the first step, in the municipality and the district, as forms of local self-government, all elements of direct democracy should be developed after the Swiss model to the greatest extent possible[11].

Moreover, in the second step, with the strengthening of the democratic institutions, "social liquidation" follows of bureaucracy, usurers and other social parasites ([1874] 1996/XIII, p. 142; 144-145), as well as the establishment of the "social state" ([1874] 1996/XIII, pp. 138-141) – in fact, of the trans-state association of free communes.

> "In such a state, some people and some cooperatives or municipalities can unite and separate at will. The social sate (or: "the federation of municipalities") in these terms is actually identical to the *destruction of the state*" (italic in the original text; [1874] 1996/XIII, p. 139).

The economic foundation of that political structure will be large producer cooperatives.

[11] In the municipality, power will belong to "the municipal assembly" which is made up of all voters. The municipal assembly elects the municipal board as an executive body (Marković, [1874] 1996/XI, p. 126). The assembly is elected in the county and the district (county: [1874] 1996/XIII, p. 55; [1875] 1997/XIV, p. 11) – although regarding smaller counties, Marković says that, according to the Swiss cantonal principle, the role of the county assembly can also be assumed by the county council ([1875] 1997/XIV, p. 11).

> „A collective cooperative is exactly one social unit – the basic element from which whole society is put together. Dühring (Eugen Dühring – added by the author) exactly calls them social municipalities. Essentially, the municipality and the federation of municipalities, as advocated mostly by Slavs (Russians and Serbs) in social democracy, do not differ from this collective system" ([1874] 1996/XIII, p. 117)[12].
>
> „The Serbian state would become what a contemporary European state aspires to become, and that is: *a cooperative*" ([1872] 1995/VIII, p. 85).

In the second step, the county turns into the "Great Municipality" ([1875] 1997/XIV, p. 8; 10), which may also have the form of a district ([1872] 1995/VIII, p. 85).

> „As an ideal to be aspired by every county, we imagine such circumstances in which it would be organized as an economic cooperative, with its educational and financial institutions, and with its political administration. (...) We believe that the greatest progress is such a federal state order where every county would be a unit of its own, completely independent in its work and, as such an independent body, it would be a member of the federal state – for example, like Switzerland, an association of cantons" ([1875] 1997/XIV, p. 10).

That is how modern socialist Serbia will rise on the sound foundations of the old, patriarchal democracy.

> "The Serbian people gained the opportunity to construct an original, Slavic social building on the basis of its national institutions and concepts, and on the basis of the contemporary science. To establish society on the basis of freedom, equality and fraternal reciprocity – which is what all progressive nations in the world strive for nowadays" ([1872] 1995/VIII, p. 96).

Marković was particularly delighted by the experience of the Paris Commune (1871). „The commune is a sovereign (independent) municipality", Marković explained to the Serbian reader.

> „The 'commune' must not be confused with 'communism'. (...) The commune is a *political* form of society. That is a *municipality*, which does all its work on its own. (...) Every law issued by the municipality is either approved or rejected by a general vote of all members of the municipality. All those in charge of law enforcement are elected in the commune by *direct people's vote* and *can be removed from this position at any time*. (...) The division into the 'ruling' and 'subordinated' ones – was completely erased" (italic in the original text; [1871] 1995/V, p. 81).

In reference to the Paris Commune, Marković and Marx found themselves in actually the same positions. "It was the finally found political form under which it was possible to perform the economic liberation of labour", Marx wrote in *The Civil War in France* (Marx, [1871] 1977/28, p. 273) – in the year of its publication, this text was translated from English into French, German, Russian, Italian, Spanish, Dutch and, thanks to Marković, Serbian (in the paper *Radenik*, or *The Worker*, from July to September 1871). "The communal order would return to the social body all those strengths which were taken from it until now by

[12] Here, Marković expresses the attitude of the Russian section of the First International, since he was its agent-correspondent (Prodanović, 1976, p. 96; see Kozmin, 1957, p. 267).

the parasite growth of 'the state', which feeds at the expense of society and which prevents its free movement", Marx asserted further in the text ([1871] 1977/28, p. 273). In the first draft of *The Civil War in France* (1871), Marx explained the following:

> „The Commune was a revolution not against this or that form of state power – legitimistic, constitutional, republican or imperial. It was a revolution against the state itself (...). The Commune was not a revolution intended to transfer state power from one faction of the ruling classes to another, but a revolution aimed at destroying this terrible machinery of class domination itself" (i.e., the state itself; Marx, [1871] 1977/28, p. 444).

Therefore, since Marx accepted communalism in 1871, Svetozar became a virtual Marxist and began advocating passionately for the rearrangement of the state into a federation of communes. "Communalism became his panacea" (McClellan, 1964, p. 218). Later on, Yugoslav communists also promoted the idea of the withering away of the state through an association of self-governing communes (Slović, 1977, p. 121), but they never realized it in practice. However, the Commune introduced a new dimension to Marx's view of the post-revolutionary state.

> "The existence of the Commune (1871 – added by the author) meant local self-government, but no longer as a counterweight to state power, which has become superfluous now. Erasing two largest budget items, the standing army and bureaucracy, the Commune realized the motto of all bourgeois revolutions: cheap administration. It created the base to the republic for truly democratic institutions" (Britovšek, 1977, p. xviii).

To Marković, communalism was the main political idea (see Guzina, 1968, pp. 382-388; Tadić, 1971, pp. 240-243; Mićunović, 1971, p. 266; Guzina, 1971, p. 285; Milić, 1975, pp. 261-262; Šutović, 2012, p. 125), and his passionate conviction in this solution distinguishes him from all subsequent Marxists, both in Serbia and in Yugoslavia. Moreover, his idea that radical reforms should be implemented in two steps: it is necessary to *immediately* change the political system in line with the principles of radical democracy and by the Swiss model; and *then*, in the future, it is also necessary to improve the social system in line with the principles of socialism (see Skerlić, 1910, p. 246; Jovanović, [1922] 1991, p. 422; Guzina, 1976b, pp.195-198; Šemjakin, 2008, p. 105), makes him a predecessor of the Leninist idea about the two-phase revolution – first the bourgeois revolution, and then the socialist one.

Marx lived eight years longer while Engle's lived as many as twenty years longer than Marković, and it was during this period that they actually came closer to Marković's Slavic communalism. According to Engels, the Russian municipality might serve as a basis for the development of Russian socialism if a socialist revolution took place simultaneously in Russia and West Europe. In that case, the West could help Russia to directly enter socialism (Engels, [1875] 1979/29, p. 456; Marx & Engels, [1882] 1974, p. 480). In that respect, Marx went a step further. As it has already been observed properly,

> "exactly the question of development of socialism in Slavic countries that became the main point to which Marx returned before his death and slowly began changing some of his main assumptions. That is when he learnt Russian and became interested in the forms of common property among Slavic nations" (Matković, 2023, p. 103).

Therefore Marx, when speaking about Chernyshevskii's attitude (he had already labelled Chernyshevskii as "a great Russian scholar" in the afterword of *Das Kapital*; Marx, [1873] 1974, p. 21) – that Russia should develop socialism directly from the village municipality – says that he actually "shares his views about that matter" (Marx, [1877] 1979c: 91–92). "If Russia continues walking along the path it has taken since 1861", i.e., if it continues destroying the village municipality, as Marx explicitly claims, „it will use the best opportunity ever offered by history to a nation and, instead, suffer all the fatal twists and turns of the capitalist regime" (Marx, [1877] 1979c: 92). That the Russian municipality should first be preserved from "harmful effects assailing it from all sides (*les influences déletères qui l'assaillent de tous les côtés*) and then that it should be ensured normal conditions for free development" was repeated by Marx two years before his death as well (Marx, [1881] 1979a/42, p. 142).

> "Common ownership of land provides a natural basis for collective appropriation, and its historical setting – simultaneous existence of capitalist production – offers it ready material conditions for cooperative work organized on a large scale. That is why it can use all positive benefits realized by the capitalist system without going through its Caudine Forks[13]. With the aid of machines, for which the physical configuration of the Russian terrain is so favourable, it will be possible to gradually replace plot farming by collective farming. After bringing it first to a normal state in its current form, it may become a *direct starting point* (italic by Marx) of the economic system to which modern society aspires, and begin living a new life without resorting to suicide" (Marx, [1881] 1979b/30, pp. 338-339).

That is exactly what Marković searched for Serbia a dozen years earlier (Slović, 1977, p. 67). Thinking with his own head and not adhering to dogmas, Svetozar independently shaped the *Serbian path to socialism*, the path to "Serbian civilization".

> "We would have a 'Serbian civilization', which would not resemble German, French or any other civilization, because it would immediately, on the unspoiled foundation, on the basis of modern social science, raise our state building. Thus, we would avoid (if not completely, but to a large extent) those terrible evils eating societies in the West: proletariat, terrible vileness (immorality – added by the author) and division of the people into two classes" (Marković, [1868] 1987/I, p. 237; similarly, also: [1872] 1995/VIII, p. 84).

Marković was a thinker of the alternative, own path to socialism (McClellan, 1964, p. 198; Manasijević, 1978, p. 125; Dubovac, 1985, p. 9; Stojković, 1986, p. 27; Karasëv, [1983] 1991, p. 19; 21; Blagojević, 1997, p. 31; Šutović, 2012, p. 119). It was half a century before Lenin and eight decades before the Yugoslav experiment. His thoughts were courageous and free, and that is why he has left such a deep trace in Serbian politics and Serbian social science.

MARKOVIĆ AS A MARXIST AND A DEMOCRAT

Not even suspecting Marx's subsequent shift towards Slavic communalism, Svetozar Marković criticized the single-line historical determinism of volume I of *Das Kapital* (1867).

[13] The trap into which the Romans fell in the war against the Samnites in 321 BC and thus had to suffer the humiliating procedure – passing under a "yoke" of spears.

> "In this whole matter, there is only one, but very important mistake. The development of capitalist society is indeed factual history of Western society; the laws introduced there, such as the laws of economic development of that society, are correct indeed. However, those *are not laws of human society in general* (italic in the original text). Every society does not need to undergo all those stages of economic development as industrial society has undergone, for example, in England, which K. Marx mainly had in mind. (...) One society can transform its property based on small ownership and introduce the most perfect machine production without going through the 'purgatory' of capitalist production" (Marković, [1872] 1988/IX, p. 31).

For the same reason, Svetozar also criticized "Marxists".

> "Those Marxists claim that 'the history law' demands the disappearance of private property and its replacement by state property, and that single dogma is sufficient to them, just as 'Allah willing' to a Mohammedan, so that everyone should become the prophet's soldier. To realize that principle, they think that they can tread on the concepts and habits and material interests of a large number of small owners" (Marković, [1871] 1988/IX, p. 143).

Marković was rejected by Serbian socialists of the Second International (1889–1916) not only for criticizing Marx and "Marxists", but also for advocating the entry into socialism without the traditional initial accumulation of capital and without the compulsory previous industrialization, but also for perceiving the socialist state as a free federation of self-governing communes[14]. In 1897, Belgrade's paper *Radničke novine* (*Workers' Newspaper*) wrote that "Svetozar (...) sowed ideas of patriarchal socialism" and was guided by "already obsolete goals of Russian socialists" (cited in: Perović, 1985, p. 39). In a 1905 report sent by the Main Alliance of the Unions of Serbia to the International Alliance of Unions, it was written as follows: "The first agitation in Serbia bears a purely small bourgeois character", while "Svetozar Marković is both the heart and the head of this agitation". He "derived from Chernyshevskii's Russian school" and, since he "relied on intelligentsia, artisans and peasants", Svetozar's political work "could not remain socio-democratic" (cited in: Hasanagić, 1977, p. 545). In 1909, Dimitrije Tucović (1881–1914) said the following:

> "The work of Serbian social democracy has ideologically nothing in common with the work of Svetozar Marković and his followers. From, the very beginning, he has taken a completely new path (...) *In our young movement there was not and there is not a single trace of Svetozar Marković's utopianism and the tradesmanship of his successors*" (italic in the original text; Tucović, [1909] 1980, p. 14).

Therefore, at that time, "Marković as a socialist was dead" (Cicvarić, 1910, p. 11; see: Skerlić, 1910, p. 257; 262–263; [1903], 1926, p. 106; Janićijević, 1971, pp. 253-254; Stojković, 1986, p. 15; 21-25).

[14] In 1890, G. V. Plehanov (1856–1918) wrote the following: "The perception of socialist society (...) in the form of a federation of village municipalities (...) – it goes without saying that such 'socialism' cannot be considered socialism at all" (Plehanov, [1890] 1967, p. 132).

Yugoslav communists between the two world wars also disputed the Marxist character of Marković's theory. "He does not know the entirety of the methods of historical materialism, the basic principle of dialectics is foreign to him", Veselin Masleša (1906–1943) wrote about Svetozar in 1931. Moreover, in Masleša's opinion, Marković is "a pupil of Russian reformers rather than of West European socialism; a Bakuninist rather than a Marxist; a petty bourgeois rather than a revolutionary" (Masleša, [1931] 1956, p. 371). "Dialectical materialism passed by Svetozar Marković without leaving any visible trace" (Ibid., p. 372). Marković "did not understand the basic methodological postulates of Marxism and that is why his critique of Marxism is utopian or vulgarly materialistic" (Masleša, [1940] 1945, pp. 80-81). The very idea of avoiding the capitalist purgatory for Serbia "is one of the main utopian elements in Svetozar Marković's work" (Ibid., p. 80).

After the war, the semi-official party faction in Yugoslavia had an attitude for a few years that Marković was a "utopian" and that his socialism was "peasant-like" and "petty bourgeois" (see: Prodanović, 1961, p. 4; McClellan, 1964, p. 273; Humo, 1975, pp. 16-17; Nedeljković, 1975, p. 10; Stokić, 1977, p. 325; Hasanagić, 1977, p. 543; 544; 548). It was also written that he „was not essentially familiar with scientific socialism" (Popović, 1946c, p. 233), that he had "idealistic and utopian attitudes" (Popović, 1946b), that he "did not possess the scientific method of interpreting social reality" (Popović, 1946b), that he "never gained the mastery of dialectical and historical materialism" (Popović, 1946a, p. 11), as well as that "his view is somewhat blurred by the illusion of a patriarchal village commune and certain elements of Slavic anarchism" (Popović, 1946c, p. 242). He was criticized for wanting "to stop further development of proletariat" because he "did not see that the initiated development was unstoppable", i.e., that he did not see "that the necessary social power for creating new society is created exactly through the 'purgatory' of capitalist production, and that the path to the final goal was long and inevitably full of struggle and suffering" (Bajić, 1946, p. 189; 196). Even in the mid-1960s it was still assessed that "his thought was utopian", i.e., that he "could not rise to the historical-materialistic interpretation of social phenomena" (Todorović, 1966, p. 140; 46), while in the mid-1980s it was claimed that "Marković was never a consistent Marxist theoretician" and that he never "freed himself from some illusions of the utopian nature" (Milić, 1985, p. 40).

Furthermore, the mainstream East European Marxism-Leninism never admitted that Swetozar was a Marxist. "He was not "(...) a consistent Marxist" (Pavlov, T., 1946, p. 6; Ibid. p. 9), "he was not a consistent materialist-dialectician" (Ibid., p. 22), he was "on the position of utopian socialism" (Ibid., p. 9), "he remained a utopian socialist" (Ibid., p. 9; 12), he held "Bakuninist", "federal-anarchist utopian views" (Ibid., p. 16). "He was not a Marxist" (Karasev, 1950, p. 11; also Karasev, 1953, p. 370), "he did not achieve historical materialism and scientific socialism" (Karasev, 1950, p. 11; also Karasev, 1953, p. 370), "there was not a hint of scientific socialism" in his program (Karasev, 1950, p. 13), and he "kept the positions of utopian socialism" (Karasev, 1950, p. 328; also Karasev, 1953, p. 348), "he was not a proletarian socialist, but a revolutionary democrat" (Karasev, 1950, p. 328; also Karasev, 1953, p. 348). "He was convinced in the possibility of building socialism without proletariat" (Kozmin, 1957, p. 238), he was a "revolutionary-democrat and a utopian" (Pavlov, D., 1962, p. 223). In 1974, in *Great Soviet Encyclopaedia*, he is described only as a "revolutionary democrat", an "idealist" and a "utopian socialist" (BSE, 1974; the entry was written by V. G. Karasev); even in 1977,

Marković was described only as "the most eminent Serbian socialist" of his time, but not as a Marxist (Karasev, 1977, p. 167).

Marković was denied being a Marxist also because it was claimed he did not speak German sufficiently well to understand *Das Kapital* (Kazimirović, 1997, p. 318) – which Vera Pilić Rakić (1923–2003), our expert on *Das Kapital* (Pilić Rakić, 1982) disputed in multiple ways (Pilić Rakić, 1997; cf. Pilić Rakić, 1977; 1991). However, Karl Kautsky (1854–1938) claimed that "Marković was not a Marxist" because he had not read *Anti-Dühring* (1877) by Engels (Kautsky, [1923] 1996, p. 225), or because, when speaking about Marx's *Das Kapital*, "he had not known how to use it, just as none of us had known it either, before Engels instructed us how to use it" (Ibid., p. 227) – which is an equally suspicious claim as that by Lenin, that absolutely no one in the First and the Second Internationals understood *Das Kapital* because of not reading previously Hegel's *Science of Logic* (Wissenschaft der Logik, 1812/1816) as Lenin had done[15]. Marković was also claimed, although in an affirmative context, not to be Marxist but closer to Joseph Proudhon (1809–1865) and M. A. Bakunin (1814–1876), because of advocating the principles of communalism and mutualism (Tadić, 1997, p. 78; Tadić, 1971, p. 243) – although Svetozar criticized, much more sharply than Marx, both Proudhon (Marković, [1874] 1996/XIII, 125–132) and Bakunin (Marković, [1874] 1996/XIII, 145-147; see: Skerlić, 1910, pp. 85-88; Đukić, 1976, p. 74; Pisarek, [1983] 1991, p. 55; Pešić, 2018, p. 325). Krsta Cicvarić, who rejected the Second International due to its advocation for "state socialism" (because it is only "a new version of capitalism – namely, *state capitalism*"; italic in the original text; Cicvarić, 1910, p. 38), believed that Marković was an "anarchist in theory", but that in political practice he ended up as an ordinary bourgeois politician ("a republican"; Cicvarić, 1910, p. 21). Finally, Latinka Perović, in her wish to present the whole radical movement in Serbia as anti-Western and anti-modernizing (Perović, 1995; 1993; see the author's critique in: Antonić, 2015b), claimed that "Svetozar Marković (...) founded the ideology of populist socialism in Serbia", which arose "in opposition to (...) the historical experience of West European countries" and as a "reaction (...) to civil society in West European countries" (Perović, 1997, p. 454), and that is how Marković himself somehow turned out to be an anti-European, anti-Western and anti-modernization thinker (cf. Perović, 1995; 1993).

In contrast to all this, Serbian social science during the 1970s was dominated by the attitude that Marković was a Marxist. The impulse for such revaluation came from politics[16], since Svetozar's ideas coincided with the official ideological attitude about "different paths

[15] "It is impossible to fully understand Marx's *Das Kapital*, and particularly the first chapter, without studying and understanding entire Hegel's *Logic*. Accordingly, no Marxist has understood Marx in the past half a century" (Lenin, [1914] 1973/29, p. 162).

[16] Namely, Moma Marković (1912–1992), a member of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia and a member of the Federation Council, in his speech at the ceremonial session on the centenary of Svetozar Marković's death, at the Kolarac People's University, on 10 March 1975, pointed out that "Svetozar Marković was indisputably the first Marxist among Slavic nations", "the first Marxist in the territory of Yugoslavia and the founder of Marxism in Yugoslavia", i.e., "the first Marxist in the history of socialism in Serbia...". "... Svetozar Marković accepted scientific socialism and distanced himself from utopian socialism", as it was specially emphasized in this speech (Marković M., 1975, p. 1).

to socialism" and "the withering away of the state through self-government". Proving that Marković was a Marxist was easiest in the sphere of economics ("Svetozar is not only the best connoisseur of volume I of *Das Kapital*, but also its best commentator" (Pilić Rakić, 1997, p. 363), but it was also claimed that in other spheres he "was a Marxist of his time" (Rašković, 1977, p. 239; similarly, also: Damjanović, 1971, p. 855; Humo, 1975, p. 20; 41; 247; Prokić & Prošić 1975, p. 4; Pilić, 1977, p. 75; Nedeljković, 1975, p. 106; 112; Đukić, 1976, p. 69; Stojković, 1977, p. 149; Damjanović, 1977, p. 703; Manasijević, 1978, p. 124). Marković was declared "the first Serbian Marxist" (Pisarek, 1974, p. 7; Humo, 1975, p. 245; Nedeljković, 1975, p. 19; Đukić, 1976, p. 68; 75; Pisarek, 1977, p. 161), and it was even proudly stated that "with Svetozar Marković's work, (...) the Serbian people added its own Marxist to Marxism" (Rašković, 1977, p. 240).

Among those proving that Svetozar was a Marxist, the most convincing one was Polish philosopher Henryk Pisarek (1932–2021), who habilitated himself on Marković in Wroclaw in 1972 (printed as: Pisarek, 1974; 1981). In his extensive review of what Marković had written, he established that Svetozar Marković was familiar with 18 works by Marx, which he cited or directly mentioned, i.e., that Svetozar Marković had read the works by Marx, for example: *Das Kapital*, volume I (1867), *The Communist Manifesto* (1848), *The Civil War in France* (1871), *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852) and *A Contribution to the Critique of Political Economy* (1859), as well as the works by Engels, for example: *The Condition of the Working Class in England* (1845) (Pisarek, 1974, pp. 30–31). Of course, Svetozar could not have read the works by Marx and Engels published after his death (1875)[17]. However, in his 17 works and six letters, Marković mentioned Marx 72 times and another 100 times indirectly – in total 172 times. On the other hand, he mentioned Chernyshevskii 57 times, or three times less. Marković simply cited or mentioned only volume 1 of *Das Kapital* (83 times) more than all works by Chernyshevskii put together. "Marković did not cite any other author as much as Marx, and no other work attracted his attention so strongly as volume I of *Das Kapital*" (Pisarek, 1974, p. 31). In the end, this Polish philosopher concluded that Svetozar "was quite familiar with the works by Marx and Engels" and that "from them he took the most important principles of sociological, socio-political socialist and economic theories" (Pisarek, 1974, p. 47).

Svetozar Marković highly appreciated Marx, calling him the "head (the mind) of today's labour party, the thinker extremely logical in his Hegelian laws of social development" (Marković [1871] 1988/IX, p. 143), "the head" of a "strictly scientific" and "critical-historical school" (Marković, [1872] 1988/IX, p. 28), while emphasizing "the scientific work of Karl Marx, Engels and others" and their "correct scientific examinations" as the pinnacle of "contemporary scientific socialist literature" and "contemporary theory of socialism" (Marković, [1874] 1996/XIII, p. 97). However, in Svetozar Marković's era, there had not yet developed a doctrinarian attitude towards Marx, as in the Second International, let

[17] Among Marx's most important works, those are: *Das Kapital*, volume II (1885) and volume III (1894), *Theories of Surplus Value* (a draft of volume IV of *Das Kapital,* 1905–1910), *Theses on Feuerbach* (1888), *The Critique of the Gotha Programme* (1891), *He German Ideology* (1932), *Economic and Philosophic Manuscripts* (1932), while Engels's most relevant works are: *Anti-Dühring* (1877), *Socialism: Utopian and Scientific* (1880), *The Origin of the Family, Private Property and the State* (1884) and *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy* (1886).

alone an idolatrous relationship, as in the Third International, or the one existing in official Marxism-Leninism by as late as the 1980s. Marković was able to write in a relaxed manner: "I use the expression 'socialist' for all socialist and communist schools indiscriminately" (Marković, [1870] 1995/IV, p. 50), while only 20 years later Plehanov strictly wrote; "The one who speaks about socialism today – speaks about Marx's teaching or does not say anything worthy of attention" (Plehanov, [1890] 1967, p. 70).

In Marković's era, being a "Marxist" was not a particular identity, and even Engels used to put the word "Marxists" under inverted commas in 1890 – writing about them rather semi-ironically than seriously (Engels, [1890] 1979/44, p. 406). Svetozar was simply a "socialist", and that is also how he was seen by his contemporaries, followers and opponents, compatriots and foreigners (Perović, 1985, p. 31; 167). Even after his death, Marković was for a long time considered a socialist by the French socialists and by no means a Marxist (D'Hondt, 1977); for example, when extensively writing about Marković, Benoît Malon (1841–1893), does not find it necessary to mention Marx and his influence in any context whatsoever (Malon, [1888] 1996). Nevertheless, nowadays we can easily classify Svetozar Marković as a Marxist because among a number of layers of his thought the layer formed under Marx's influence is the most pronounced one.

However, Svetozar was not a doctrinarian who adhered to a single theory, a single rule, but he accepted everything that helped him to understand better the world surrounding him and to conceive its improvement. In it, he was similar exactly to Marx, who confidently combined completely different theories such as, for example, German classical philosophy and British political economy. That is why in Marković's writings we can notice Chernyshevskii and Marx, Mill and Proudhon, Switzerland and Serbia, the multi-layeredness seen by some more as eclecticism (Jovanović, [1903] 1932, pp. 70-72; 83-85; Prodanović, 1961, p. 3; McClellan, 1964, p. 122; Slović, 1977, pp. 162-163) and more as a synthesis by others (Stojković, 1997, p. 130; Putyatina, 2010, p. 26) – whereas Marković had plenty of originality and creativity[18]. Nevertheless, Đorđe Tasić (1892–1943) was right when he said that Svetozar reminded him of Jean Jaurès (1859–1914) (Tasić, 1938, p. 251), "a heterodox Marxist who rejected the concept of the dictatorship of the proletariat and attempted to reconcile democracy and class struggle" (Sévillia, 2013, p. 376; cited in: Jean Jaurès, 2025). Marković was indeed a *heterodox Marxist* who – particularly in relation to Leninism (see Antonić, 2022a, pp. 11-56) – rejected the unrestricted use of revolutionary violence.

[18] Marković is assessed as "an original thinker who followed Marx, but also independently resolved those problems arising before him" (Lukić, 1977, p. 3), while his thought is said to be "the original theory of Russian-Serbian (populist) socialism" (Karasev, [1983] 1991, p. 19; 21). He is an advocate of "Marx's creative thought" and a representative of "the autochthonous, specific and original development of socialist thought in Serbia" (Nedeljković, 1975, p. 11; 13). "Originality, independence and realism in judgment were certainly proved by Marković" (Manasijević, 1978, p. 125). „Svetozar Marković is a *creative Marxist"* (italic in the original text; Stojković, 1997, p. 128), whereas "the type of originality of Marković's ideas is similar to the originality of the teaching of Marx and Engels" (Stojković, 1997, p. 135). "He never acted in a doctrinarian manner, but always showed an extraordinary ability to apply Marx's teaching creatively and unorthodoxly" (Žunjić, 2014, p. 190). As far as I know, Marković was exclusively denied originality only by Jovanović [1903] 1932, p. 62; 251–252 and Cicvarić (Cicvarić, 1910, pp. 9–10).

> "I do not and can never understand those socialists who intend to establish socialism – by bayonets! (...) They are the same as those liberals who need a dictatorship to establish freedom. I am not saying that tyranny should not be overthrown by force, but just that (...) force may be used only on negation, on overthrowing old society, but the organization of new society cannot be achieved by violence, against the will of the majority" (Marković, [1872] 1997/XIV, pp. 221-222; cf. 239).

In Marković's writings in general, we can find plenty of the best from "democratic, freedom-loving and human socialism" (Ćosić, 1971, p. 238). "Marković expected everything from free persuasion and nothing from the use of force", even his fierce critic Slobodan Jovanović admitted (1932, p. 83). "Neither in Marković's life nor in his works is it possible to see religious, political or any other fanaticism" (McClellan, 1997, p. 236). "He hated violence and ethnic hatred and condemned those who were ready to use bayonets for establishing socialism" (McClellan, 1997, p. 237). At the same time, he was a good man and an extraordinary intellectual, which kept him away from advocating violence. This is how Mihailo Marković (1923–2010) nicely described him: "He was elevated by several degrees above all Serbian intellectuals of the time" (Marković, 1997, p. 53). Avdo Humo (1914–1983) put it even more nicely: "He was persistent in his struggle like Prometheus, but modest and simple just as all truly great people. It was the most courageous, most talented and sharpest-minded man of his epoch in Serbia" (Humo, 1975, pp. 51-52).

SVETOZAR'S LEGACY

The centenary of Svetozar Marković's death on 10 March 1975 was celebrated at the highest level. In the morning, wreaths were placed on his memorial bust near the University Library in Belgrade by the members of the Presidency of the Socialist Republic of Serbia, the Republic Conference of the Socialist Alliance of Working People, the Assembly of the SR Serbia, the Executive Committee of the presidency of the Central Committee of the League of Communists of Serbia, the Executive Council of Serbia, the City of Belgrade, as well as of many schools and enterprises bearing his name. In the afternoon, in the Industry of Agricultural Machinery "Zmaj" in Zemun, the actors of the National Theatre in Belgrade staged the premiere of the rendering of Svetozar Marković's trial. In the evening, at the Kolarac People's University, a ceremony was held in the presence of outstanding figures from socio-political life: Vice President of the Presidency of the SFRY Petar Stambolić, President of the Assembly of the SFRY Kiro Gligorov, President of the Federal Conference of the Socialist Alliance of Working People Dušan Petrović Šane, President of the Presidency of the SR Serbia Dragoslav Marković, President of the Central Committee of the League of Communists of Serbia Tihomir Vlaškalić, President of the Assembly of the SR Serbia Živan Vasiljević, member of the Presidency of the SFRY Stevan Doronjski, member of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia and member of the Presidency of the SFRY Fadilj Hodža, member of the Executive Committee of the Presidency of the Leave of Communists of Yugoslavia Ali Šukrija, President of the Presidency of the SAP Kosovo Džavid Nimani, and President of the Presidency of the SAP Vojvodina Radovan Vlajković (V. V. & M. K., 1975, p. 1).

Half a century later, the situation is completely different. Svetozar Marković is not mentioned almost by anyone. The town of Svetozarevo, named in honour of the 100th anniversary of Marković's birth (1946), was renamed Jagodina in 1992. Svetozar's name was included in the name of the University of Kragujevac in 1975, but was removed in 1992. "Svetozar Marković", the highest award of the Journalists' Association of Serbia established in 1967, was cancelled in 2001. The eternal fire at the monument "to the torch-bearer of socialism in Serbia and in the Balkans", which used to burn in Jagodina, was extinguished a long time ago. Svetozar is occasionally remembered only by malicious Kulturträgers of *inverse nationalism* (see Antonić, 2025), stressing that he was allegedly "the first to use the expression 'Great Serbia' in his critique of Prince Mihailo's great Serbian politics" (Čolić, 2020).

On 10 March 2025, the Serbian Orthodox Church held a memorial service in honour of Svetozar Marković at the town cemetery in Jagodina. The priests from Jagodina "prayed for the soul of the God's servant Svetozar" (GJ, 2025). On that occasion, the wreath was placed on the 29-year-old man by the principal of the Grammar School in Jagodina, the school which kept Svetozar's name. The second wreath was placed by the manager of the Cultural Centre of Jagodina, an institution that also kept the name "Svetozar Marković". This memorial service has been held regularly since 2023, at the initiative of the local grammar school religious instructor (Urošević, 2023). The grave of the Marković family was renovated by the members of Jagodina-based association "Liberator" ("Oslobodilac"), who also work on the digitization of the literature about Svetozar (Glıgorijević, 2025).

Svetozar was forgotten by the post-socialist authorities but not, as we can see, by the people. Particularly lovely is the reconciliation of Marković and the Church. Svetozar was raised as a Christian. "His family taught him to read and in Serbia of the time, there was only church literature and no other kind. He served at the altar, sang in the church choir, and learnt religious education, the lives of saints, the sacred liturgy, and history of the Serbian Orthodox Church at school" (McClellan, 1997, p. 237; his sources were: Skerlić, 1910, p. 4; Marković, [1868] 1987/I, pp. 110-132). However, when he grew up, Marković declared himself as an atheist. "He claimed that he had rejected faith as early as at the Grand School in Belgrade" (1863–1866; McClellan, 1997, p. 234) and that is why – in addition to his numerous texts against religion – it was noted that he never even took off his cap in the presence of a religious procession (McClellan, 1964, p. 194).

However, after he was suddenly confined to bed in Trieste in 1875 and not knowing who to turn to, Marković sent for the local Serbian Orthodox priest. Deacon Bogoljub Toponarski took him from the hotel room to hospital and visited him until his death. "Deacon Toponarski represented the Church and, to a certain extent, Marković must have found comfort in his presence. As far as the Serbian Orthodox Church is concerned, Marković died as a Christian" (McClellan, 1997, p. 232).

That is why the circumstances of Marković's death stirred the public. "The Serbs found the repentance of the prodigal son on his deathbed strange – not a great wonder, but far from a small one. Having heard that Svetozar Marković on his deathbed had returned to the Serbian Orthodox Church, religious people in Serbia crossed themselves and marvelled at the miracle. This news defeated Serbian intellectuals and made them uncomfortable. Just as Svetozar Marković0s biographers, they also believed that this was opposed to his character and represented his weakening will under the influence of pain and fear. Even his enemies, who were ready to ridicule his death, fell silent" (McClellan, 1997, p. 234).

We must not forget Svetozar. It is lovely that the editorial board of the *Sociološki pregled / Sociological Review* has decided to prepare a thematic issue for the 150th anniversary of Marković's death. However, this occasion must not be reduced to his "lifting" from the grave, playing with him and then returning him. There are two things to be done. First, the award of the Serbian Sociological Society for the best PhD thesis from sociology should be named after this great young man from the 19th century. Second, we should renew the debate on the social design, which used to dominate in Serbian sociology and now it has almost disappeared (see Antonić, 2022b). In the past ten months or so, the question of new forms of direct democracy has been raised by the reality itself, while Serbian sociology has had nothing to say about it for decades now (with the exception of Zečević, 2019, pp. 183-186).

About 13 years ago, Professor Šutović correctly pointed out that Svetozar Marković was the true "father of Serbian sociology". "I believe that the acceptance of this 'fatherhood', by removing one intellectual injustice, would not do any harm to the Serbian sociological heritage and community", he wrote (Šutović, 2012, p. 111). We can only be proud of such a father. But it is a completely different question whether he would be proud of us as well.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Anonymous (1866). From a Letter from a Serb in Switzerland, *Zastava*, June 12, no. 36, 3–4. Available at: https://sn.rs/bp79l. [In Serbian]

Antonić, S. (2025). *Neocolonialism and Inverse Nationalism: The Case of Serbia*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Available at: https://sn.rs/0awdb. [In Serbian]

Antonić, S. (2023). *The Ukrainian War – The Awakening of the Empire*. Beograd: Catena mundi. Available at: https://sn.rs/04tjt. [In Serbian]

Antonić, S. (2022a). *Boring Sociology: On One Wearisome Topic, Which Is Class*. Beograd: University, Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research. Available at: http://skr.rs/zkrE. [In Serbian]

Antonić, S. (2022b). Đorđe Tasić and the Plural Vote. *Hereticus: a journal for reexamining the past*, vol. 20, no. 3–4, 68–104. Available at: https://sn.rs/9dkpd. [In Serbian]

Antonić, S. (2015a). Democracy, *Serbs 1903–1914, a history of ideas*, edited by Miloš Ković, 27–142. Beograd: Clio. Available at: https://sn.rs/ot2gh. [In Serbian]

Antonić, S. (2015b). Image of an Era. In: Miloš Ković (ed.). *Serbs 1903–1914, a history of ideas*, 763–850. Available at: https://sn.rs/52pws. Beograd: Clio. [In Serbian]

Bajić, S. (1946). Svetozar Marković and the Question of Large Farms. Novi Sad: *Letopis Matice srpske*, 358 (2–3), 187–197. Available at: https://sn.rs/ez16f. [In Serbian]

Blagojević, O. (1997). Character and Actuality of Svetozar's Economic Thought. In: *Life and Work of Svetozar Marković*, edited by Mihailo Marković et al., 27–34. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Britovšek, M. (1977). Preface. In: Marx, 1977/28, vii–xxiii. [In Serbian]

BSE (1974). V. G. Karasev, Marković Svetozar, *Great Soviet Encyclopaedia in* 30 volumes, 3rd edition, Moscow, 1969–1986; vol. 17. Morshin–Nikish. Available at: https://tinyurl.com/2ay7d3do. [In Russian]

Cicvarić, K. (1910). *Svetozar Marković and the bureaucratic system before the court of Slobodan Jovanović*. Beograd: Knjižarnica Borivoja Dimitrijevića. [In Serbian]

Chernyshevskii, N. G. (1950/7). *On the Causes of the Fall of Rome* (1861), *Complete Works in 15 Volumes*, vol. VII: Articles 1860–1861, 643–668. Available at: https://tinyurl.com/248zvj52. [In Russian]

Chernyshevskii, N. G. (1950/5). *Critique of philosophical prejudices against common property* (1858), *Complete Works in 15 Volumes*, vol. I, Articles 1858–1859, 357–392. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoi literatury. Available at: https://tinyurl.com/27f7b2qj. [In Russian]

Chernyshevskii, N. G. (1948/4). Research on the Internal Relationships of National Life and, in Particular, Rural Institutions in Russia, Baron August Haxthausen (1857), *Complete Works in 15 Volumes*, vol. IV, Lessing and ego time; Articles and reviews in 1857; 303–348. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoi literatury. Available at: https://tinyurl.com/25gjsnj9. [In Russian]

Committee (1987). Committee for the preparation of the complete works of Svetozar Marković, Preface, Marković, 1987/I, ix–xix. Available at: https://sn.rs/gmq6v. [In Serbian]

Čolić, N. (2020). Svetozar Marković: pioneer of socialism in these regions, *Danas*, September 21. Available at: https://sn.rs/dyzee. [In Serbian]

Ćosić, D. (1971). Tradition and modernity, *Sociološki pregled*, vol. 5 (1971). Available at: https://sn.rs/q9v0v, no. 3, 233–238. [In Serbian]

Damjanović, P. (1977). Once More on Svetozar Marković and Marxism. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 703–704. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Damjanović, P. (1971). Svetozar Marković in relation to Western European socialism during the time of the Paris Commune. In: *Paris Commune: 1871–1971*, vol. 2, 823–855. Beograd: Institute for Contemporary History. [In Serbian]

D'Hondt, J. (1977). La présentation de la vie et de la pensée de Svetozar Marković en France. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 397–409. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti.

Dubovac, J. (1985). The development of socialist thought in Serbia until 1918. In: Jovan Dubovac and Mladen Vukomanović (eds.). *Socialist Thought in Serbia*, vol. 1, until 1918, 5–29. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije. [In Serbian]

Durković Jakšić, Lj. (1991). A contribution to the study of Svetozar Marković's education in Switzerland [1983], *Svetozar Marković and Marx's International*, edited by O. Blagojević, 167–186. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Đukić, B. (1976). Svetozar Marković on Marx and his teachings. In: *Collection of papers on Svetozar Marković*, edited by S. Gligorijević, 67–88. Beograd: Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković". [In Serbian]

Engels, F. (1979/44). Engels to Joseph Bloch in Königsberg, September 21, 1890. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 44 [Letters: January 1888 – December 1890], translated by O. Kostrešević et al., 404–406. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/boukp. [In Serbian]

Engels, F. (1979/29). Refugee literature: On social relations in Russia (1875). In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 29 [March 1872 – May 1875], translated by M. Žunec et al., 449–458. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/amgvs. [In Serbian]

GJ (2025). A Funeral Service at the Grave of Svetozar Marković in Jagodina, Grammar School "Svetozar Marković", Jagodina, March 11. Available at: https://sn.rs/503z1. [In Serbian]

Gligorijević, Z. (2025). Debt to Svetozar Marković, *Večernje novosti*, April 18. Available at: https://sn.rs/m6oo0. [In Serbian]

Greulich, H. (1942). *Das grüne Hüsli. Erinnerungen.* Hrsg. von Gertrud Medici-Greulich. Zürich: Genossenschaftsdruckerei.

Guzina, R. (1977). The Influence of Family and School on the Political Commitments of Svetozar Marković, *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 570–578. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Guzina, R. (1976a). Svetozar Marković and National Self-Government, *Collection of Papers on Svetozar Marković*, edited by S. Gligorijević, 43–51. Beograd: Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković". [In Serbian]

Guzina, R. (1976b). *Municipality in Serbia 1839–1918, Legal-Political and Sociological Study*. Beograd: Rad. [In Serbian]

Guzina, R. (1971). Svetozar Marković and the Radicals, *Sociološki pregled*, vol. 5. Available at: https://sn.rs/q9v0v, no. 3, 284–295. [In Serbian]

Guzina, R. (1968). The Relevance of Svetozar Marković's Ideas on Local Self-Government, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, vol. XVI, July–December, no. 34, 381–394. Available at: https://sn.rs/5wf0s. [In Serbian]

Guzina, R. (1955). *The Princess and the Origin of the Serbian Bourgeois State*. Beograd: Kultura. [In Serbian]

Hasanagić, E. (1977). Svetozar Marković in the assessment of Serbian socialists. In: *Scientific conference: Svetozar Marković, life and work*, edited by D. Nedeljković, 543–549. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Herzen, A. I. (1956). The Russian People and Socialism (Letter to I. Mishle) (1851), *Collected Works in Thirty Volumes*, Vol. VII, 307–339. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. Available at: https://tinyurl.com/293tdptb. [In Russian]

Hevera, Č. (1879). *Switzerland: Its Constitution, Government and Its Self-Government*, translated by K. Taušanović. Beograd: Zadruga štamparskih radnika. [In Serbian]

Humo, A. (1975). *Svetozar Marković: philosopher and revolutionary*. Beograd: Institut za političke studije, Fakultet političkih nauka. [In Serbian]

Janićijević, M. (1971). Intellectuals and the Socialist Movement in Serbia (1894–1914), *Sociološki pregled*, vol. 5. Available at: https://sn.rs/q9v0v, no. 3, 248–264. [In Serbian]

Jean Jaurès (2025). Entry in En.Wikipedia, https://sn.rs/szn2p

Jovanović, V. (1873). *Political Dictionary*, volumes G, D and Đ, Beograd: Knjižara "Lazarević". Available at: https://sn.rs/knss0. [In Serbian]

Jovanović, V. ed. (1864). Political Review, *Sloboda – La liberte* (parallel in French and Serbian), edited by Vladimir Jovanović, vol. 1, no. 1. Available at: https://sn.rs/45k38, 6–7. [In Serbian]

Jovanović, S. (1991). Vladimir Jovanović (1948); Socialism in Us (1922); *From History and Literature I*, Collected Works of Slobodan Jovanović, vol. 11; Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Jugoslavijapublik & Udruženje književnika Srbije. [In Serbian]

Jovanović, S. (1932). *Svetozar Marković* (1st ed. 1903), Collected Works of Slobodan Jovanović, vol. 2, *Political and Legal Discourses*, vol. 1. Available at: https://sn.rs/c7tvi, 59–298. Beograd: Geca Kon. [In Serbian]

Kazimirović, V. (1997). Svetozar Marković and the First International. In: *Life and Work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 315–325. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Karasev, V. G. (1991). Revolutionary-Democratic Ideology and Balkan Socialism (60-70-s gg. XIX c.) [1983]. In: *Svetozar Marković and Marx's International*, edited by O. Blagojević, 9–21. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Russian]

Karasëv, V. G. (1977). Svetozar Marković and the Russian revolutionary movement of the 1860s and 1870s. *Scientific conference: Svetozar Marković, life and work*, edited by D. Nedeljković, 163–170. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Russian]

Karasev, V. G. (1953). Serbian revolutionary democrat Svetozar Markovič: essay on social and publicistic activity, *Uchenye zapiski Instituta slavyanovedenia*, vol. VII, 348–377. Moscow: AN SSSR. Available at: https://tinyurl.com/24bxkdz5. [In Russian]

Karasev, V. G. (1950). *Svetozar Markovič: social-political view*, candidate's dissertation. Moscow: Moscow State University named after M. V. Lomonosov. [In Russian]

Kautsky, K. (1996). The Rise of Yugoslavia and Svetozar Marković. *Der Kampf*, Vienna, Year XVI, No. 6, 1923, 188–193. In: Marković, 1996/XVI, 221–229. [In Serbian]

Kozmin, B. P. (1957). *The Russian Section of the First International*. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, https://tinyurl.com/29mkgyw3. [In Russian]

Lapčević, D. (1922). *History of Socialism in Serbia*. Beograd: Geca Kon. Available at: https://sn.rs/1mwqq. [In Serbian]

Lenin, V. I. (1973/29). Philosophical Notebooks (1914), *Complete Works*. 5th ed. in 55 volumes; vol. 29. Moscow: State Publishing House of Political Literature. Available at: https://tinyurl.com/29dfylvt. [In Russian]

Lukić, R. (1977). Greetings on behalf of the Presidency of the Srpska akadamija nauka i umetnosti. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 3–4. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Malon, B. (1996). Svetozar Marković and Socialism in Serbs. *La Revue socialiste*, Paris, vol. VIII, 1888, 582–595, translated by L. Dimitrijev. In: Marković, 1996/XVI, 187–198. [In French]

Manasijević, B. (1978). Understanding history, society and the state in the works of Žujović and Svetozar Marković, *Sociologija*, vol. 20, no. 1, 103–126. [In Serbian]

Marković, M. (1997). The idea of freedom in the works of Svetozar Marković. In: *Life and work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 49–64. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Marković, M. (1975). Self-Government – One of the Basic Preoccupations of Svetozar Marković, excerpts from a paper delivered on March 10, 1975, at the ceremonial session on the centenary of Svetozar Marković's death, at the Kolarac People's University. *Borba*, March 11, p. 5. Available at: https://sn.rs/6c2u8. [In Serbian]

Marković, S. (1987/I). *Complete Works*, vol. 1. Beograd: Narodna knjiga & Srpska akadamija nauka i umetnosti; Novi Sad: Matica srpska; Priština: Jedinstvo. Available at: https://sn.rs/gmq6v. [In Serbian]
Marković, S. (1987/II). *Complete Works*, vol. 2. Beograd: Narodna knjiga & Srpska akadamija nauka i umetnosti; Novi Sad: Matica srpska; Priština: Jedinstvo. Available at: https://sn.rs/rok65. [In Serbian]
Marković, S. (1995/IV). *Complete Works*, vol. 4. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/wt3e5. [In Serbian]
Marković, S. (1995/V). *Complete Works*, vol. 5. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/hl0ab. [In Serbian]
Marković, S. (1996/VI). *Complete Works*, vol. 6. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/s1oys. [In Serbian]
Marković, S. (1996/VII). *Complete Works*, vol. 7. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/h8yto. [In Serbian]
Marković, S. (1995/VIII). *Complete Works*, vol. 8. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/mlu9f. [In Serbian]
Marković, S. (1988/IX). *Complete Works*, vol. 9. Beograd: Narodna knjiga & Srpska akadamija nauka i umetnosti; Novi Sad: Matica srpska; Pristina: Jedinstvo. Available at: https://sn.rs/1h9b2. [In Serbian]
Marković, S. (1996/XI). *Complete Works*, vol. 11. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/ci26u. [In Serbian]
Marković, S. (1996/XIII). *Complete Works*, vol. 13. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/hog3k. [In Serbian]
Marković, S. (1997/XIV). *Complete Works*, vol. 14. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/h8eod. [In Serbian]
Marković, S. (1996/XV). *Complete Works*, vol. 15. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/3l0il. [In Serbian]
Marković, S. (1996/XVI). *Complete Works*, vol. 16. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Available at: https://sn.rs/p1r1u. [In Serbian]
Marx, K. (1979a). Letter to Vera Zasulich, March 8, 1881. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 42 [Letters: January 1881 – March 1883], translated by S. Joka et al., 142. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret, Available at: https://sn.rs/2ehd3. [In Serbian]
Marx, K. (1979b). Concepts for responses to the letter of Vera I. Zasulich [1881]. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 30. [March 1875 – May 1883], translated by B. Petrović et al., 323–340. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/ft57d. [In Serbian]
Marx, K. (1979c). Letter to the editors of the journal "Otechestvennye zapiski" [1877]. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 30. [March 1875 – May 1883], translated by B. Petrović et al., 91–95. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/ft57d. [In Serbian]
Marx, K. (1977/28). The Civil War in France. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 28 [July 1870 – February 1872], translated by S. Novakov et al., 253–290. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/1kggn. [In Serbian]

Marx, K. (1974). Preface to the second edition (of Capital) [1873]. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 21 [Capital, 1], translated by M. Pijade and R. Čolaković, 19–25. Beograd: Prosveta & Institut za međunarodni radnički pokret. Available at: https://sn.rs/jp1bm. [In Serbian]

Marx, K., Engels, F. (1974). Preface to the First Russian Edition of the Manifesto of the Communist Party [1882]. In: K. Marx and F. Engels, *Works*, vol. 7 [May 1846 – March 1848], translated by M. Pijade et al., 479–480. Beograd: Prosveta. Available at: https://sn.rs/cne2c. [In Serbian]

Masleša, V. (1956). Mering's contributions to the history of literature (1931). In: *Works*, vol. 3, 370–381. Sarajevo: Svjetlost. [In Serbian]

Masleša, V. (1945). *Svetozar Marković: A Study*. Beograd: Kultura. Available at: https://sn.rs/h5zwb. [In Serbian]

Matković, A. (2023). The Communist Manifesto and the Fatherland: The Development of the National Question in the Young Marx, *Napredak: Journal of Political Theory and Practice*, vol. 4, no. 1, 93–106. DOI 10.5937/napredak4-42450. [In Serbian]

McClellan, W. (1964). *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

McClellan, W. (1997). Testament of Svetozar Marković. In: *Life and Work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 231–243. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

M-H-K (1996). National Question (from a Serbian Friend), Munkás-Heti-Krónika, no. 2, January 7, 1877. Available at: https://sn.rs/sdobz. In: Marković, 1996/XV, 236–239. [In Serbian]

Milić, B. (1985). *Slobodan Jovanović on Socialism and Marxism: A Critical Review of a Form of Bourgeois Conservatism*. Beograd: Mladost. [In Serbian]

Milić, V. (1975). Svetozar Marković's Understanding of Cooperatives and Their Role in Social Transformation, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, vol. XXIII, no. 3 (May–June). Available at: https://sn.rs/qag5k, 259–272. [In Serbian]

Mićunović, D. (1971). Karl Marx and Svetozar Marković on the Paris Commune, *Sociološki pregled*, vol. 5. Available at: https://sn.rs/q9v0v, no. 3, 265–272. [In Serbian]

Nedeljković, D. (1975). *Svetozar Marković in the Development of Socialist Thought in Action*. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Pavlov, T. (1946). *Svetozar Marković*; translated from Bulgarian by Dragiša Živković. Beograd & Zagreb: Kultura. [In Serbian]

Pavlov, D. (1962). The Materialism of Svetozar Marković, *Proceedings of the Institute of Philosophy of the Bulgarian Academy of Sciences*, vol. VII, vol. 1, 219–253. [In Bulgarian]

Perović, L. (1997). Svetozar Marković and the parliamentary opposition in 1874 and 1875. In: *Life and work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 453–464. Beograd: Institut za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Perović, L. (1995). *Serbian Socialists of the 19th Century: A Contribution to the History of Socialist Thought*. Beograd: Službeni glasnik Savezne Republike Jugoslavije. [In Serbian]

Perović, L. (1993). *Serbian-Russian Revolutionary Connections: Contributions to the History of Nationalism in Serbia*. Beograd: Službeni glasnik Savezne Republike Jugoslavije. [In Serbian]

Perović, L. (1985). *Serbian Socialists of the 19th Century: A Contribution to the History of Socialist Thought*, vol. 2, Ideas and Movement of Svetozar Marković. Beograd: Rad. [In Serbian]

Pešić, M. (2018). The Development of Socialist Ideas in the Principality of Serbia from 1868 to 1876, *Teme*, vol. XLII, no. 1, 319–339. Available at: https://sn.rs/xkjrz. [In Serbian]

Pilić Rakić, V. (1997). Sources of the Comprehensive Understanding of Svetozar Marković: Arguments for a New Assessment of His Contributions. In: *The Life and Work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 357–372. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Pilić Rakić, V. (1991). The Significance of Svetozar Marković's Connection with the First International for the Further Development of Our Socialist Thought [1983]. In: *Svetozar Marković and Marx's International*, edited by O. Blagojević, 57–68. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Pilić Rakić, V. (1982). *Marx's Method of Economic Analysis in the Four Volumes of Capital*. Beograd: Naučna knjiga. [In Serbian]

Pilić Rakić, V. (1977). The Meaning and Need for Studying Marković's Economic Concepts Today. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 73–8. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Pisarek, H. (1991). Svetozar Marković on the Stages of the Development of Socialism and on P. Proudhon and Proudhonism [1983]. In: *Svetozar Marković and Marx's International*, edited by O. Blagojević, 42–55. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Pisarek, H. (1981). *Philosophy of Svetozar Marković, 1846–1875, with the History of Marxism in Serbia*. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego. [In Polish]

Pisarek, H. (1977). New data on the scientific socialism of S. Markovich. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, life and work*, edited by D. Nedeljković, 152–161. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Russian]

Pisarek, H. (1974). *Philosophy of Svetozar Marković (1846–1875)*, Novi Sad: Matica srpska. [In Serbian]

Plekhanov, G. V. (1967). *N. G. Černiševski (1890)*, Works on N. G. Černiševski, translated by D. Jakšić, 28–136. Beograd: Kultura. [In Serbian]

Popović, J. (1946a). Svetozar's torch over literature, *Naša književnost*, September, 9–25. Available at: https://sn.rs/vld0n. [In Serbian]

Popović, J. (1946b). On the occasion of Svetozar's centenary, *Borba*, no. 227, September 22, 8. Available at: https://sn.rs/efbf7. [In Serbian]

Popović, J. (1946c). Socialism and true patriotism of Svetozar Marković. Novi Sad: *Letopis Matice srpske*, vol. 358, vol. 2–3, 232–247. Available at: https://sn.rs/pqwxe. [In Serbian]

Prodanović, D. (1976). Marković's understanding of the state. In: *Collection of papers on Svetozar Marković*, ed. S. Gligorijević, 89–103. Beograd: Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković". [In Serbian]

Prodanović, D. (1961). *Svetozar Marković's understanding of the state*. Beograd: Savez pravnika Jugoslavije. [In Serbian]

Prokić, B., Prošić, L. (1975). Svetozar Marković and Marxism. In: Boško Prokić and Luka Prošić (eds.). Svetozar Marković and Marxism, 3–7. Niš: Biblioteka časopisa *Gradina*. [In Serbian]

Putyatina, I. S. (2010). *Svetozar Marković and Pera Todorović on the problems of the development of Serbian statehood in the 60s–80s of the 19th century*, dissertation abstract, scientific supervisor: L. V. Kuzmicheva. Moscow: Faculty of History, Moscow State University named after M. V. Lomonosov. Available at: https://tinyurl.com/27aa8dym. [In Russian]

Rašković, V. (1977). Svetozar Marković on class relations and the workers' question. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, life and work*, edited by D. Nedeljković, 227–242. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Sévillia, J. (2013). *Histoire Passionnée de la France*, Paris: Perrin.

Shemyakin, A. L. (2008). The Ideology of Nikola Pašić: Formation and Evolution (1868–1891), translated by D. Rudan. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]

Skerlić, J. (1926). A Socialist Poet*, Writers and Books*, vol. 9, 106–118. Beograd: Geca Kon. Available at: https://sn.rs/ms85a. [In Serbian]

Skerlić, J. (1910). *Svetozar Marković: His Life, Work and Ideas*. Beograd: Davidović. Available at: https://sn.rs/k9ybj. [In Serbian]

Slović, Lj. (1977). *Sociological Thought of Svetozar Marković*. Beograd: Savremena administracija. [In Serbian]

Spasić, Ž. (1997). Historical Basis and Influence of `Serbia in the East` by Svetozar Marković. In: *Life and Work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 246–259. Beograd: Institut za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Stojković, A. (1986). Assessment of the Essence of Ideology and Practical Activities up to 1919, *Tokovi revolucije*, 19, 5–32. Available at: https://sn.rs/0as5z. [In Serbian]

Stojković, A. (1977). Understanding the Essence and Relationship of Materialism and Idealism in Svetozar Marković and His Contemporaries. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 119–152. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Stokić, Lj. (1977). Svetozar's Critique of Bureaucracy. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work*, edited by D. Nedeljković, 297–327. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Šutović, M. (2012). "Radical Sociology" and "Sociological Imagination" of Svetozar Marković, *Sociološki pregled*, vol. 46, special edition [One Hundred Years of Sociology in Serbia] no. 1, 111–137. Available at: https://sn.rs/oq9v3 [In Serbian]

Tadić, Lj. (1971). From "Serbia in the East" to "Serbia and Albania", *Sociološki pregled*, vol. 5 (3), 239–247. Available at: https://sn.rs/q9v0v [In Serbian]

Tadić, Lj. (1997). "Serbia in the East" by Svetozar Marković – Once Again. In: *Life and Work of Svetozar Marković*, edited by M. Marković et al., 77–80. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Tasić, Đ. (1938). General Overview of Our Sociology and Our Social Sciences, *Sociološki pregled*, vol. 1. no. 1, 239–271. Available at: https://sn.rs/yutvc. [In Serbian]

Todorović, A. (1966). *Ethical Understandings of Svetozar Marković*. Zaječar: Timok. [In Serbian]

Tucović, D. (1980). Workers' Movement in Serbia (1909), *Collected Works*, vol. 3, 9–16. Beograd: Rad. [In Serbian]

Urošević, U. (2023). Commemoration at the Grave of Svetozar Marković in Jagodina, *Šumadijska eparhija*, March 11. Available at: https://sn.rs/3pbeg. [In Serbian]

V. V. and M. K. (1975). Self-Government – One of the Basic Preoccupations of Svetozar Marković, *Borba*, March 11, 1. Available at: https://sn.rs/e1hhx. [In Serbian]

Vuletić, V. (1964a). Svetozar Marković in Russia and Switzerland, *Letopis za društvene nauke*; Novi Sad: Matica srpska, vol. 38, 29–50 Available at: https://sn.rs/208iz. [In Serbian]

Vuletić, V. (1964b). *Svetozar Marković and Russian Revolutionary Democrats*. Novi Sad: Matica srpska. [In Serbian]

Zimmermann, W. (1991). Svetozar Marković in Zurich 1869/70, Local Facts and Perspectives [1983]. In: *Svetozar Marković and Marx's International*, edited by O. Blagojević, 161–166. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti.

Zečević, I. (2019). The Collective Mind: An Introduction to Direct Democracy (bibliophile edition). Biblioteka Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]

Zografski, D. (1977). Similarities and Differences in the Understandings of Svetozar Marković and the First Macedonian Socialists. In: *Scientific Conference: Svetozar Marković, Life and Work,* edited by D. Nedeljković, 551–570. Beograd: Srpska akadamija nauka i umetnosti. [In Serbian]

Živanović, Ž. (1924). *Political History of Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century*. Vol. 2, From the Declaration of Independence of Serbia to the Abdication of King Milan (1878–1889). Beograd: Geca Kon. Available at: https://sn.rs/g08vn. [In Serbian]

Žujović, J. (1996a). On Republicanism in Serbia, public lecture held in Kruševac on December 24, 1922. In: Marković, 1996/XVI, 245–260. [In Serbian]

Žujović, J. (1996b). The Influence of Svetozar Marković on School Youth, speech held on March 22, 1925. In: Marković, 1996/XVI, 19–30. [In Serbian]

Žunjić, S. (2014). *History of Serbian Philosophy*, 2nd supplemented ed. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]